

'בת? דינו להלקאה!': החסיד כאדם משחק

דוד אסף

א. עדותו של שלמה מימון על הכאת חסיד שנולדה לו בת

עדותו המפורסמת של שלמה מימון (1753–1800) על ביקורו בחצר המגיד ר' דב בער ממזריץ' היא מיוחדת במינה. אין בידינו תיאור דומה לו שנכתב בשלב כל כך מוקדם של ימי צמיחת החסידות.¹ ככל הנראה ביקר מימון במזריץ' בשלהי שנות השישים של המאה הי"ח, בהיותו צעיר נשוי כבן שש עשרה או שבע עשרה.² מימון אינו חשוד אמנם באהבה יתרה לחסידות, אך מכל מקום גם בשנאה עיוורת לא היה נגוע. אף על פי שהתאכזב מן החסידות והיה למשכיל ופילוסוף, מתיאורו בוקעת הערכה לאותם חסידים ראשונים.³ עדויות בלתי תלויות מבססות במידה רבה את אמינות

- 1 ספר חיי שלמה מימון, תרגם מגרמנית י"ל ברוך, תל אביב תשי"ג (להלן: חיי מימון), פרק יט, עמ' 132–149.
- 2 שמעון דובנוב שיער שהיה זה בין 1770 ל-1772 (תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ–תרצ"א [להלן: דובנוב, תולדות החסידות], עמ' 83), אך נראה לי שיש להקדים את האירוע. המגיד נמצא במזריץ' לפחות משנת 1765 (ראו אברהם אביש שור, 'עמידתם של צדיקי הדור... בגזירות גונטא...', בית אהרן וישראל לו [תשנ"א], עמ' קסו הערה 5), וגם המגיד דוד ממאקוב גרס כי שמו של המגיד החל להתפרסם רק בשנת 1766 (מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ב, ירושלים תש"ל [להלן: וילנסקי, חסידים ומתנגדים], עמ' 235; וראו אברהם רובינשטיין, 'מעוזבונו הספרותי של ר' דוד ממאקאוו', בר-אילן: ספר השנה ז-ח [תשכ"ט–תש"ל], עמ' 233–234). סדר הזמנים במקומות מגוריו של המגיד, במיוחד באחרית ימיו, לא נתברר עד תום, שכן הוא נדד ונמצא לסירוגין בעיירות שונות בוולין: מזריץ'-גדול (Międzyrzecz Korzecki), ששם היה כנראה ביתו העיקרי ובית מדרשו; רובנה (Równo), ששם גר בוודאות בקיץ 1772, וסביר שעבר לשם עוד קודם לכן (שלום דובער לויין [מהדיר], אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן... ניו יורק תשמ"ז, עמ' קכה); אנופולי (Annopol), ששם נפטר בי"ט בכסלו תקל"ג (1772), ושם גם מקום קבורתו. על פי מסורת חסידית מאוחרת עבר לשם המגיד בשל מגפה שפרצה במזריץ' בשנת תקל"ב (בית צדיקים יעמוד, ב, ברוקלין תשס"ד, עמ' פב–פג). קודם התקרבותו לחסידות, וכן בשנות החמישים והשישים של המאה הי"ח, התגורר המגיד גם בקהילות רובנה, קורץ (Korzec); הסכמתו לספרו של טודרוס בן צבי הירש מרובנה, הלכה פסוקה, טורקה תקכ"ה) וטוושין (Tuczyń; אהרן שמואל הכהן, מדרש רבה על ספר בראשית עם פירוש... קורא מראש, ברדיצ'ב תקע"א, הקדמה). כל המקומות הללו סמוכים אלה לאלה, ובכולם היתה פרושה סמכותו כמגיד. זיקתו הכפולה למזריץ' ולרובנה משתקפת היטב בסיפור נישואי בנו (אברהם רובינשטיין [מהדיר], שבחי הבעש"ט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 143–144).
- 3 באחת מהערות השוליים סיפר מימון, כי הכיר 'איש צעיר לימים, כבן עשרים ושתיים, חלש

זיכרונותיו בכלל,⁴ והוא הדין בתיאור התוודעותו לחסידות. שלוש התורות שהביא בשמו של המגיד מצוטטות כמעט כלשונן גם במקורות חסידיים בלתי תלויים;⁵ תיאור הסעודה השלישית, המחוות התאטרליות שהמגיד נקט בבקשו להידבק ברוח הקודש, ואמונת החסידים שדבריו של הצדיק מתחלקים ומגיעים לאוזניו הפרטיות של כל יחיד ויחיד, המוצא בהם את מה שביקש – כל אלה נזכרים גם במקורות אחרים, פרי עטם של מתנגדים ושל חסידים.⁶ אין פלא אפוא שחוקרי החסידות ייחסו אמינות רבה לדברי מימון ונזקקו לחלקים שונים מעדותו.⁷

בגופו, דל בשר וחומר פנים. הוא היה מחור במדינת פולין כמטיף לחסידות. במראהו של אדם זה היה דבר מה איום ומטיל מרות, שעל ידו היה שולט בבני אדם בעריצות. כיוון שבא לאחד המקומות, היה שואל מיד לסדורה של הקהלה והיה מבטל כל דבר שלא ישר בעיניו, ומתקין תקנות חדשות, שהבריות היו מקיימים אותן לכל דקדוקיהן (חיי מימון, עמ' 146). היו שניסו לזהות צעיר אנונימי זה עם ר' אהרן מקארלין, שעל התערבותו בתקנות קהילות אנו יודעים ממקורות אחרים. ראו בן-ציון דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 144–145; ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 338; שמואל אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 202–203.

4 אדם טלר, 'ספר הזכרונות של שלמה מימון: בחינת מהימנות', גלעד יד (תשנ"ה), עמ' יג-כב.
5 יוסף וייס, 'על דרוש אחד של המגיד ממעזריטש', ציון יב (תש"ז), עמ' 97; הנ"ל, 'על תורה חסידית אחת להמגיד ממזריטש', שם כ (תשט"ו), עמ' 107–108; Joseph Weiss, *Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, Oxford 1985, pp. 70–72; דוד אסף, 'תורות המגיד ר' דב-בער ממזריץ' בזיכרונות שלמה מימון', ציון עא (תשס"ו), עמ' 99–101.

6 השוו למשל לתיאור העוין של הסעודה השלישית בחצרו של ר' חיים חייקל מאמדור (וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ב, עמ' 165–166); ולהבדיל לתיאוריו, הפחות מוכרים, של תלמיד המגיד ר' זאב וולף מז'טומיר: 'פעם אחת היינו מסובין בבית המגיד זללה"ה, ונאספו הרבה גוונים אנשים, זקנים עם נערים, ופתח פיו לדבר ד"ת [דברי תורה]... במאמרם "מי שהיו לו שתי נשים, אחת ילדה ואחת זקנה, הזקנה מלקטת שחורים, וילדה מלקטת לבנים, ונמצא קרח מכן ומכאן", כך הענין בדברי תורה... [ש]נתנה אש שחורה על גבי אש לבנה. ואש שחורה רומז לדבורי יראה וכדומה מדברי מוסרים הנוגע לנערים אשר לא עמדו עדיין בסוד ה' וצריכים להפחידם בענייני יראות מרצועה בישא; ואש לבנה רומז לעניני אהבה ורמזים וסודות התורה הנוגע דייקא לאישים משכילים, להבינם טוב טעם השגת הבורא במשפלות. וכיון שבאין לדרוש פני הרב הרבה גוני בני אדם, אלו מושכין ושואלין את הרב מענין יראות... ואלו מושכין מעניני אהבות, נמצא קרח מכאן ומכאן, ואין לו פה להשיב כענין. אלא אם כן מי שהוא חכם הכולל ונפשו רחבה עליו, ויש לו התפשטות הדעת, [ו]יכול להמציא דבורים השוים לכל או"א [אחד ואחד] לפי ערכו ותבונתו' (אור המאיר, קורץ תקנ"ח, דברים, קצו ע"ב). וכן: 'פעם אחת שמעתי שאמר לנו המגיד זללה"ה בפירוש, אני אלמוד אתכם אופן היותר איך לומר תורה, בהיות שאינו מרגיש את עצמו כלום, כי אם אוזן שומעת איך שעולם הדיבור מדבר בו ולא הוא המדבר בעצמו. ותיכף שמתחיל לשמוע דברי עצמו יפסיק. וכמה פעמים ראו עיני ולא זר, כשפתח פיו לדבר דברי תורה היה נראה לעין כל כאלו אינו בזה העולם כלל, ושכינה מדברת מתוך גרונו. ולפעמים אפילו באמצע ענין ובאמצע תיבה היה פוסק ו[ו]הה זמן מה' (שם, צו, פב ע"א).

7 יוצאת דופן היא מור אלטשולר, שפסקה כי אין לסמוך על מימון כלל, שכן תיאוריו 'כה חריגים ויוצאי דופן'. לשיטתה אין כל ראייה לקיומה של חצר שבראשה עמד המגיד ממזריץ' (הסוד

החסיד כאדם משחק

והנה, כאשר ביקש מימון להסביר לקוראי ספרו מדוע מאס בחסידות, הוא נתלה בין היתר במעשה שהיה צד לו בחצר המגיד. וכך לשונו:

מלבד זה רעה היתה כל הכת הזאת בעיני במידה מרובה בגלל מנהגה הציני ודרך עליצותה הפרועה. והריני להביא כאן דוגמה אחת למנהג זה. פעם אחת נתכנסנו לתפלה בביתו של הרבי.⁸ אחד מבני הסיעה אחר במקצת, והאחרים שאלוהו לסבתו של דבר. האיש ענה, שאשתו ילדה הלילה בת, ומשום כך אחר. אך שמעו הללו את הדברים, התחילו לברכו ברכת 'מזל טוב'. בשאון ורעש גדול. אותה שעה יצא הרבי מחדרו ושאל, מפני מה הם רועשים בקולי קולות, והם החזירו לו: אנו מברכים את פ.,⁹ שאשתו הביאה בת לעולם. 'בת! – קרא הרבי בכעס גדול, – דינו להלקאה!' (רגש הבוז למין השני הריהו סימן מובהק בתכונתם של האנשים הללו ושל כל שאר אנשים מחוסרי תרבות). אותו פ. העלוב מחה כנגד גזר דין זה. הוא לא יכול להבין, מה פשעו ומה חטאתו, שאשתו הביאה בת לעולם. אלא שלא הועיל כלום. בני החבורה החזיקו בו, השכיבוהו על גבי המפתן והלקוהו בדרך גסה. הכל (חוץ מן הקרבן עצמו) באו על ידי כך לידי בדיחות הדעת; אחר הזכיר הרבי, שהגיעה שעת התפלה, בדברים אלה: 'ועתה, אחים, עבדו את אלהים בשמחה!'. שוב לא חפצתי להאריך ישיבתי במקום זה. ובכך לקחתי ברכה מאת הרבי, נפרדתי מבני החבורה מתוך החלטה לעזבם לעולם ונסעתי בחזרה אל ביתי.¹⁰

גם אם נתעלם מפרשנותו האישית המאוחרת של מימון, כגון דבריו על 'רגש הבוז למין השני' (המובאים במקור הגרמני כהערה), עדיין ייוותר בידינו תיאור של אפיוודה משונה: חבורת החסידים¹¹ התכנסה בביתו של המגיד לתפילה; אין רמז שמדובר דווקא

המשיחי של החסידות, חיפה תשס"ב, עמ' 37–38). השוואה בין חצר המגיד לבין חצר תלמידו ר' חיים חייקל מאמדור ערך לאחרונה עמנואל אטקס. ראו Eli 'The Early Hasidic "Court"', Lederhendler and Jack Wertheimer (eds.), *Text and Context: Essays in Modern Jewish History and Historiography in Honor of Ismar Schorsch*, New York 2005, pp. 157–186

8 י"ח טביוב תרגם: 'פעם אחת נאספנו בבית הצדיק לתפילת השחרית, כמשפטנו בכל יום' (תולדות שלמה מימון, ורשה תרנ"ט, עמ' 106–107). ההדגשות בכל מקום במאמר הן שלי אלא אם צוין אחרת.

9 יקותיאל אריה קמלהאר, דור דעה, בילגוריי תרצ"ג, עמ' סא, פתח קיצור זה, המרמז לשם פרטי, כ'פלוני!

10 חיי מימון, עמ' 145–146. במקור הגרמני: *Salomon Maimon's Lebensgeschichte*, Berlin 1792, pp. 234–235

11 יסוד הגיבוש של החבורה החסידית מודגש אצל מימון על ידי שימוש במושגים כמו אחים (Brüder), או בני החבורה (Gesellschaft).

בשבת, ובוודאי לא בסעודה שלישית, אלא, כנראה, בתפילת שחרית של סתם יום של חול. בני החבורה דואגים לאחד מהם שאיחר, ומסתבר שהתעכב בשל אשתו שכרעה ללדת. אין ספק שהאישה ילדה במזריץ', והרי לפנינו עדות מעניינת על משפחה חסידית המתגוררת בעיירה. אין זו אפוא רק חבורת צעירים המתנתקת ממקומה וזונחת את התא המשפחתי לטובת חצר הצדיק, אלא קהילה שיש בתוכה גם בעלי משפחות, אמנם צעירים, הגרים סמוך לחצר ומתפקדים כתא משפחתי שלם. אין לדעת אם מדובר בכך המקום שנסתפה אל המגיד, או שמא בחסיד שהגיע למזריץ' בעקבות המגיד, כמו מימון עצמו ואחרים שתיאר ('מציאתי שם המון אנשים נכבדים, שבאו לכאן מגלילות שונים'). התגובה הספונטנית לבשורת הולדת הבת היא שמחה: 'התחילו לברכו ברכת "מזל טוב" בשאון ורעש גדול' – וכבר כאן סתר מימון את דברי עצמו בדבר 'רגש הבוז למין השני' המאפיין את החסידים, שכן ברור כי מלכתחילה לא ראו החסידים כל פגם בהולדת הבת.¹² בשל הרעש יצא המגיד מחדרו – ויש לשים לב שהמגיד לא התפלל בצוותא עם כל החסידים, מנהג שהשתרש גם אצל צאצאיו¹³ – וכשנודעה לו הסיבה ציווה 'בכעס גדול' להלקות את האב. החסידים צייתו להוראה והתעללו בחסיד המסכן, שלא הבין במה חטא. לאחר טקס ההשפלה ובדיחות הדעת הגסה קרא להם הרבי לעמוד ולהתפלל. שני דברים רעים תלה אפוא מימון בחיזיון קומי-טרגי זה: א. יחס נקלה אל בני המין השני; ב. ניגוד צורמני במעבר המהיר מאווירת עליצות וגסות רוח אל אוירה של קדושה, של 'עבדו את ה' בשמחה'.

כיצד אפוא יש להתייחס לעדותו? מחד גיסא, אם מקבלים אנו את עדותו של מימון בכללה כאמינה, ואף מצאנו סימנים לא מעטים שיחזקוה ויתמכוה, האם אנו רשאים לברור רק חלקים מתוכה? ומאידך גיסא, האומנם יעלה על הדעת שדמות מרשימה כזו של המגיד ממזריץ' תנהג כאחד הריקים בשוק וכדרך שייחס לה מימון? האם אמת היא עדותו או בדיה, ושמא אין זו אלא – כדרכם של זכרנים – עדות אמת שנתפרשה לו למעיד על פי מגמותיו המאוחרות? אכן, מימון כתב את זיכרונותיו בשלהי שנות השמונים של המאה הי"ח, כאשר היה

12 בניגוד לדברי גדליה נגאל, שטען כי 'העדר סיפורים על ילדותו והתבגרותו של בנות מעיד, מן הסתם, על החשיבות הנמוכה שייחסו לבנות ועל ההערכה הדלה לה זכו בחברה החסידית. לידתה של בת לא נחשבה למאורע משמח במיוחד בדומה ללידת בן זכר... לידתן של בנות לא היתה מלווה בטקסים... וממילא לא השאירה רושם גדול במשפחה החסידית' (נשים בסיפורת החסידית, ירושלים תשס"ה, עמ' 21). אמנם נכון שבדרך כלל בחברות מסורתיות הולדת בן נחשבה משמחת יותר מהולדת בת, אך בכך לא היו שונים החסידים מכל קבוצה אחרת בחברה היהודית. אף שנגאל לא הזכיר את דברי מימון, דומני שהסיפור על הכאת החסיד שנולדה לו בת עומד ברקע דבריו.

13 דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 372-373.

החסיד כאדם משחק

כבר מרוחק, פיסית ונפשית, מן ההווה החסידית והמזרח-אירופית.¹⁴ בספרו, שכוון אל קהל קוראי הגרמנית, יהודים ונכרים, ביקש גם להסביר את דרכו המפותלת מן העיירה המסורתית אל ההשכלה המודרנית, וניתן להראות כי על פי מגמה זו גם ארגן את פרשנותו של עובדות ועדויות שאותן זרה בספרו.¹⁵ חוקרים שציטטו סיפור זה לא נתנו דעתם לשאלת מהימנותו.¹⁶ מי שכן חש בכך היה דווקא הסופר החרדי יקותיאל אריה קמלהאר, שציטט מדברי מימון בהרחבה מבלי להזכירו בשמו. וכך כתב ברוח אפולוגטית מובהקת:

פלוני זה [מימון] לא הבין שיחת חולין של ת"ח, כי הקנס שנקנס אבי הבת לא היה בגלל חטא שחטאה אשתו בלדתה בת, רק בגלל אשר לא נזהר לקיים דברי חז"ל (נדה ל"א) להשהות... ולהוליד זכר ולקדש את עצמו במותר לו.¹⁷ וגם לא חדר להתבונן בכחה של החסידות, להפוך את השמחה של הוללות לשמחה של מצוה ולקיים על ידה תיכף ומיד 'עבדו את ה' בשמחה', וההוללות חלפה הלכה לה ואיננה, ונשארה שמחה טהורה וגילה ברעדה ביראת שמים (ראה בס' ליקוטים יקרים מהרבי ר' בער ז"ל דכ"ג ד"ה וכלל זה).¹⁸

קמלהאר טען אפוא כי מימון לא הבין את מה שראו עיניו. בהסתמך על דוגמאות נוספות אני מבקש לאמץ הסבר זה, אך להציע לאירוע שמימון צפה בו פרשנות שונה, שזה עיקרה: עדותו של מימון עדות אמת היא, והאירוע אכן התרחש ואיננו בדיה; ועם זאת מה שראה הוצא מהקשרו המקורי והתפרש לו על פי מגמותיו המאוחרות. הכאת החסיד לא היתה טקס השפלה (Hazing), או בסלנג הישראלי המאוחר 'זובור', אלא מעין משחק שתכליתו ייצור יזום של שמחה ועליצות. המשחק, שמקורו בתפיסה רדיקלית של מושג השמחה, נתפס כאמצעי להעברת החסידים ממצב של חוסר ריכוז אל ספרה דתית אקסטטיית. למקצת משחקים אלה היה אופי תאטרלי 'מבוגר', אך לרובם היה אופי 'ילדותי' של שעשועים היתוליים. תופעה זו מסתברת מהיותה של החסידות ברבע האחרון של המאה הי"ח תנועה שהמרכיב החברתי הדומיננטי שבה הוא של בני נעורים.

14 על מידת ריחוקו מההווה המזרח-אירופית תעיד הערתו המופרכת בסוף הפרק על החסידות, כי 'עכשיו לא נשתיירו מכת זו אלא שרידים בודדים, המפורזים פה ושם' (חיי מימון, עמ' 149).

15 Ritchie Robertson, 'From the Ghetto to Modern Culture: The Autobiographies of Salomon Maimon and Jacob Fromer', *Polin* 7 (1992), pp. 12–30

16 למשל, דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 85. גם מרדכי וילנסקי התייחס לאפיוודה זו כאל אירוע אמת; ראו במאמרו 'מעמדה של האשה בספרות חסידות פולין', האומה ל, 112 (1993), עמ' 473.

17 קמלהאר רמז לכך שהולדת בת נתפשת, על פי כמה מקורות תלמודיים, כביטוי לתאוונות מינית מוגברת של הגבר, שכן נאמר בפירושו: 'איש מזריע תחילה – יולדת נקבה; אשה מזרעת תחילה – יולדת זכר, שנאמר "אשה כי תזריע וילדה זכר"' (בבלי ברכות ס ע"א).

18 דור דעה (לעיל הערה 9), עמ' ס-סב. תודתי לרב יהושע מונדשיין על ההפניה.

ב. 'כי העצבות אסור שמה'
השמחה החסידית ומנהג ההתהפכות בעיני מתנגדים וחסידים

1. זמיר עריצים וחרבות צורים

השמחה כדרך לעבודת ה', והיפוכה, העצבות כמכשול, הן מאבני היסוד של המחשבה החסידית ואמת שאין צריכים להביא לה ראייה. ואף שחוקרים הוכיחו כי החסידות לא חידשה בכך מאומה מבחינה רעיונית,¹⁹ הרי שברור כי מבחינת ההווי של תנועה דתית בעלת דיוקן חברתי ייחודי היה זה עיקרון מארגן ומלכד ראשון במעלה. חובת החתירה לשמחה וההימנעות מעצבות מתוארת פעמים אין מספר בכל סוגי המקורות החסידיים; אך בידינו גם תיאורים ביקורתיים ולעגניים של שמחה זו כפי שנצפתה על ידי מתנגדי החסידות, במיוחד בני זמנו של מימון. אין צריך לומר, שמנקודת המבט הפולמוסית נוח היה לייחס מעשים חריגים לכלל החסידים, ולא לקבוצה מובדלת או לחוג מסוים, שמעשיהם אינם מעידים בהכרח על הכלל החסידי. אך גם בזכרנו זאת עיון מחודש במקורות הפולמוסיים והחסידיים ממחיש את הזיקה בין גילויים ספונטניים שונים של שמחה שנהגו בקרב חברות חסידיות (זמר, ריקוד וכיוצא בזה) לבין מה שיכול להתפרש כטקסים שיש להם הנמקה רעיונית והיגיון פנימי שמארגנים אותם בצורה של 'משחקים'.

כבר בקונטרס ההתנגדות הראשון, 'זמיר עריצים וחרבות צורים', שנדפס בשנת 1772, מגנה כותב אנונימי מווילנה את החסידים, שתופסים את השמחה כדרך להשגת ייחודים ובשל כך מדכאים כל הלך רוח של עצב וחרטה על עברות שנעברו בשגגה: 'וחס ושלום להתעצב כלל, רק תמיד בשחוק ושמחה, כי אומרים העצבות מבטל היחוד, וחס ושלום להצטער על איזה עברה שעבר בכדי שלא יבוא לידי עצבות'.²⁰

19 עזריאל שוחט, 'על השמחה בחסידות', ציון טז (תשי"א), עמ' 30-43 (וראו דבריו בעמ' 38: 'מסתבר אפוא שעדותו של שלמה מימון... היא עדות של אמת'); עמנואל אטקס, 'הבעש"ט כמיסטיקן ובעל בשורה בעבודת ה'', ציון סא (תשנ"ו), עמ' 444; משה חלמיש, 'על השמחה הדתית', אסא כשר (עורך), משמעות החיים, תל אביב תש"ס, עמ' 223-238. שאלת ה'השתעשעות' בחברה היהודית האשכנזית הטרומ-חסידית נדונה בביקורתו של חיים הלל בן ששון על ספרו של יעקב כ"ץ, מסורת ומשבר. בן-ששון גרס כי הנטייה למעשי משובה ולצון חדרה גם לחוגי תלמידי חכמים: 'הרגש והשמחה, הליכוד מתוך מסיבה, הבנת הכוח והסכנה שביין, האהבה לאשה והלבטים ביחס אליה, כולם היו מצויים, אם כי לא כולם באותה מידה, בחברה היהודית האשכנזית במאות 16-17' (חיים הלל בן-ששון, 'מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בשלהי ימי הביניים', תרביץ כט [תש"ך], עמ' 310-312).

20 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 38-41. הכותב אינו מוזהה אלא כ'איש אחד נכבד ומפורסם' מווילנה.

החסיד כאדם משחק

בניגוד לדעת החסידים המתנגד גורס, כי העצבות והחרטה הן תנאי הכרחי להכרת החוטא בחטאו ולחזרתו בתשובה, וממילא דיכוי העצב או הדחקו גורמים גם לזלזול בחומרת העברה.²¹

החתירה להלך רוח מתמיד של שמחה הביאה כנראה גם להיווצרותם של מעמדים היתוליים מלאכותיים שתכליתם יצירת אווירה עולצת. המשחק הבולט ביותר שתואר במקורות המתנגדים הוא ההתהפכות על הראש, שהתפרשה בעיני רואיה כמשחק ליצני וכביטוי לקלות דעת ולהפקרות, שמאפיינים את עולמם הרוחני של החסידים. מן המקורות השונים שכונסו ב'זמיר עריצים' הדבר עולה בבירור:

ולומדין בניהם להיות פוחזים בתפלתם כאחד הריקים, כי דור תהפוכות המה ומהפכים לפני ארון ברית ה' כמהפכת זרים ונכרים, ראשיהם למטה ורגליהם למעלה... ותמיד הומים בשחוק והיתול ושמחת הוללות.²²

מנהג ההתהפכות נקשר אפוא בפירוש לתפילה ולפולחן שבמסגרת עבודת ה' בבית הכנסת, וכך גם במכתב שנשלח מווילנה לבריסק: 'ובפרט בעמדם בתפלותיהם המזוייפות... מראים קולות שונות... ומעשיהם כמראה האופנים בקדושים, עליונים למטה ותחתונים למעלה'.²³ אך ההתהפכויות מוצגות גם בהקשרים אחרים, שאינם קשורים כלל לתפילה. כך, למשל, באיגרת שבה תוארה התפשטות החסידות בווילנה טוען הכותב, כי בעקבות תגובתם הקשה של הגר"א ופרנסי הקהילה נגבו עדויות על מעשים 'מכוערים' של חסידים, ובהם 'מעשה שטות: עליונים למטה ותחתונים למעלה'.²⁴

21 כמקור אפשרי לדברי כותב האיגרת הציץ וילנסקי (שם, עמ' 38, הערה 17) את צוואת הריב"ש. אך לא רק שחיבור זה לא עמד בפני הכותב (הספר נדפס לראשונה ב'ולקוה תקנ"ג [1793]; אמנם מצויה מהדורה אחת מ'ולקוה שחסרה בה שנת הדפסה, אך גם היא אינה קודמת לשנות התשעים של המאה ה"ח), אלא שאף הציטוט שהביא וילנסקי כאסמכתא הוא מקוטע ומגמתי. הוא הביא רק 'ועצבות היא מניעה גדולה לעבודת הבורא ית', ואפילו נכשל בעבירה לא ירבה בעצבות שיבוטל העבודה...', ואילו הציטוט המקורי ממשך: 'רק שיעצב על העבירה ו[נ]אחר כך [יחזור לשמוח בהבורא ית' כיון שהוא מתחרט בחרטה גמורה ובדעתו שלא ישוב לכסלתו בשום פעם' (צוואת הריב"ש, מהדורת יעקב שחט, ברוקלין 1991, עמ' ח).

22 וילנסקי, שם, עמ' 39-41. ממין העניין לציין את עמדתו של דובנוב, שעל פי דרכו ראה בתופעה זו 'דיאקציה טבעית של עבדים משוחחרים כנגד שיטת החינוך הסגפנית, מרידה של מדוכאים תחת "עול תורה ומצוות"', שביקשו התעוררות דתית אף בצורה של הוללות וקלות ראש' (תולדות החסידות, עמ' 113).

23 וילנסקי, שם, עמ' 59-60. ממין העניין להזכיר את הערתו של לואיס ג'ייקובס, שהפנה את תשומת הלב לדמיון שבין התהפכויות החסידים לבין פרקטיקות דומות שהיו נוהגות בקרב ה'שייקרס' (Shakers) באותה תקופה ממש. פרט להסבר הרגיל של 'רוח הזמן' (zeitgeist) אין תועלת רבה בהשוואה בין שתי התנועות, שלא היה כל קשר ביניהן. ראו Louis Jacobs,

Hasidic Prayer, London 1972, p. 56

וילנסקי, שם, עמ' 65.

דוד אסף

גם בתקנות קהילת לשוב שבגליציה נקשרו ההתהפכות לסעודות מצווה ושמחה ולא לתפילה:

בנדון של סעודות בשבת, וגם שארי סעודות שעושין לעצמן כל בני הקהלה, חלילה להזמין עליהם מן אנשי הכת רק שנים מהם... וגם אינם רשאים להתהפך כמנהגם, ראשיהם למטה ורגליהם למעלה, כדרך שהליצנים עושים, וגם אסורים בריקודים ומחולות.²⁵

כללו של דבר, לעתים ההתהפכות היא בבית הכנסת פנימה, ולעתים היא מעשה ליצנות שתם הנעשה בפומבי נגד עיניהם של אנשים שאינם מבני הכת.

2. גביית עדויות בשנת 1772

ידיעות ברורות יותר על נוהג זה יש בלקט עדויות שנגבו באותה שנה (1772). אמינותן של עדויות אלה שנויה במחלוקת – ברובן לא צוין היכן נגבו ובפני מי, ולא נזכרו שמות העדים – אך ברור שעל אף מגמתיותן הן מתעדות מנהג התהפכות המוכר לסביבה. המיוחד בעדויות אלה הוא שנכללו בהן הסברי החסידים עצמם לפשר מנהג זה. וזו לשון העדות האחת:

במושב שלושה כבית דין אחד היינו. ובא לפנינו איש אחד הכשר להעיד בתורת עדות, בחרם יהושע בן נון, בזה הלשון: 'אני ראיתי כיצד ר' שלום, חתנו של ר' אייזיק ברבי ראובן,²⁶ נהג בערב שבת להתהפך במניין שלו קודם קבלת שבת כשהוא לבוש במעילו ובכובעו. ובבוקר יום השבת לאחר התפילה עשה כן פעם נוספת'. גם העיד [ש]ר' ליב בן רבי אפרים שמוקליר ליווה את רבי עזריאל קמייאר, ובשעה שנפרדו התהפך [ר' ליב]. יום ד', כ"ו ניסן תקל"ב.²⁷

ובעדות אחרת, שנגבתה כנראה בסמיכות זמן ומקום:

שוב בא לפנינו ריש דוכנא של המניין והגיד בחרם בזה הלשון: 'אני התהפכתי כמה פעמים'. ושאלנו אותו: 'מהו עניין זה?' והגיד, שראה את ר' ליב בן רבי

25 שם, עמ' 68.

26 מוזהה עם אחד מעורריו של הצדיק ר' חיים חייקל מאמדור, ועליו סיפר ר' דוד ממאקוב: 'נקרא אין שלום, שהוא חתן חייט אחד מוויילנא, נקרא ר' אייזיק ר' ראובנס, וגרשו אותו לרוע מעשיו ואמונתו, כי הוא שוטה רשע רע... והוא משרתו של רע חייקא ימ"ש, ועל הרוב הוא המסית הגדול שלו, אשר נוסע מעיר לעיר ומדיח את הרבים להאמין ברבם' (שם, ב, עמ' 162; וראו גם בעמ' 169).

27 שם, א, עמ' 82. עדות זו (וגם הבאה להלן) נמסרה בידיש, והתרגום שלי.

החסיד כאדם משחק

אפרים [שמוקליר] מתהפך שעה שליווה את ר' עזריאל. שאלנו את ריש הדוכנא הנזכר: 'מהו הטעם לכל זה?' והשיב לנו: 'שמעתי מכל החסידים במניין, שכאשר באה גדלות לאדם חובה עליו להתהפך'. שוב בא עד אחד והגיד, שר' ליב בן רבי אפרים התהפך בדרך ואמר: 'לשם ה' ולשם הרבי'.²⁸

לאיזו קבוצה חסידית מתייחסות עדויות אלה? אזכורו של ר' שלום חתן אייזיק בן ראובן מצביע על זיקתן של העדויות, שקשורות זו בזו, לחסידיו של ר' חיים חייקל מאמדור; וכך אמנם שיער שמעון דובנוב, וכך קבע 'בוודאות' מרדכי וילנסקי.²⁹ אברהם רובינשטיין הציע לראות חבורה זו כקשורה, 'ללא ספק', דווקא לחסידיו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק (רמ"מ), שגר או במינסק;³⁰ אך זו הצעה תמוהה לאור ידיעותינו על התנגדותו של רמ"מ להתהפכויות. החוקר החסידי אברהם אביש שור גרס כי העדויות נגבו על חסידיו של ר' אברהם מקאליסק (רא"ק), זאת משום שלדעתו באמדור לא נהגו להתהפך כלל.³¹ ולהשלמת סבך זה נביא את דעתו של יהושע מונדשיין, שטען כי עדויות אלה פסולות הן מעיקרא לשימוש כמקור היסטורי, ואין להן כל ערך.³² כך או כך, בעוד ר' שלום התהפך בתוך בית הכנסת, ובזיקה לתפילה, התהפכותם של הריש דוכנא ור' ליב שמוקליר היתה 'בדרך', שעה שליוו, כנהוג, את רבם עזריאל קמייאר. והנה, תיאור דומה של התהפכות ברשות הרבים, כאשר מלווים את הרבי אל מחוץ לעיר, מצאנו בסטירה האנטי-חסידית 'גדולת ר' וולף מטשארני-אוסטרה', שנכתבה בידי שנת העשרים של המאה הי"ט בידי המשכיל חיים מלגה:

פעם ליוו [חסיד] טשארני-אוסטרה את הרב מפולינוי אל מחוץ לעיר, עם סירי רחץ גדושים במי דבש משובחים, בשמחה ובשירה. ובשדה הפתוח התהפך

28 שם, עמ' 83.

29 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 131 הערה 2; 444; מרדכי וילנסקי, 'עדויות נגד החסידים בכתבי מתנגדים', ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 404; הנ"ל, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 76.

30 אברהם רובינשטיין, 'הערות לתעודה על גביות עדויות נגד החסידות', תרכיץ לב (תשכ"ג), עמ' 91. ונימוקו: המעיד על ההתהפכויות ציין בעדות אחרת, כי החסידים רצו לנסוע אל רבם שבמינסק. לביסוס טענה זו התפלפל רובינשטיין והציע שר' שלום הנזכר הצטרף לחסידיו של ר' חיים מאוחר יותר, ובשנת תקל"ב עדיין היה חסיד של רמ"מ. אך מה צורך בכל זה? הרי אין מניעה שחסיד ר' חיים, תלמיד המגיד, יבקשו לנסוע גם אל רמ"מ, תלמיד גדול אחר של המגיד, וכל התפיסה הגורסת חובת נאמנות לרבי אחד אין לה בסיס. ראו יהושע מונדשיין, 'אמינותן של איגרות החסידים מארץ ישראל', קתדרה 63 (תשנ"ב), עמ' 93.

31 ראו להלן הערה 57.

32 ובלשונו: 'כל ערכן של גביית עדויות אלו משול כחרס הנשבר מבחינה משפטית והיסטורית, ואינן אלא חומר תעמולה והסתה שהיה "יפה" לשעתו. דקדוקיהם של החוקרים בפרטי-הפרטים, ניסיונותיהם לישוב את הסתירות ויכוחיהם סביב תעודות אלו, תמוהים ומעוררים גיחוך' (כרם חב"ד ד [תשנ"ב], עמ' 197).

דוד אסף

ר' וועלוויל מתוך שמחה, כמעשה בדחן. עתה כבר עצרו האנשים את נשימתם. אלו חידושים הם רואים עתה בעיניהם! כולם כבר חשבו שכך היא דרכו של בעל מופת.³³

אך המיוחד בעדויות אלה, שמצינו בהן שני הסברים שונים שנתנו החסידים עצמם למנהג ההתהפכות: מחווה שמסמנת את שבירת רגש הגאווה; מחווה שמסמנת מסירות מוחלטת, ותכליתה רוממות שמם וכבודם של הקב"ה ושל הרבי. סמי מכאן הסבר, שכמותו נמצא מאוחר יותר בכתבי דוד ממאקוב: ההתהפכות באה לשם הסרת העצבות. עד כאן המקורות האנטי־חסידיים; אך חוקרים שדנו במנהג ההתהפכות, למן דובנוב ואילך, הצביעו גם על האימות הפנים־חסידי שניתן לו: מכתב שחיבר ר' שניאור זלמן מליאדי (רש"ז), כנראה בשנת 1805, ובו טען כי התנהגותם הפרועה של חסידי קאליסק, בהשראת רבם, היתה למורת רוחו הגלויה של מורם המשותף, המגיד ממזריץ':

ועיני ראו ואזני שמעו אשר דבר אתו [המגיד] קשות על רוע הנהגתו לאנ"ש במדינת רוסיא... אשר כל היום היתה שיחתם בהוללות וליצנות, וגם להתלוצץ מכל הלומדים ולבוזתם בכל מיני בזיונות בפריקת עול וקלות גדולה. וגם להתהפך תמיד בראש למטה ורגל למעלה (שקורין קוליען ז"ך)³⁴ בשווקים וברחובות, ונתחלל שם שמים בעיני ערלים, וגם בשאר מיני שחוק והיתול ברחובות קאליסק. ובחורף תקל"ב, אחר הויכוח שהיה בשקלאב, לא מצא מענה על זה ועל כיוצא בזה.³⁵

33 יוסף פערלס, יידישע כתבים, וילנה 1937, עמ' 222 (התרגום שלי). על חיים מלגה ועל סטירה זו ראו שמחה כ"ץ, 'נניע מאטעריאלן פֿון דעם פּערל־אַרכיוו', יוואָ-בלעטער 13 (1938), עמ' 561-565.

34 צורה לשונית זו, 'קוליען זיך', מופיעה רק באיגרתו של רש"ז. בגביות העדות שהובאו לעיל המונח הוא 'איבער גיווארפין זיך' (ופעם אחת בלבד 'איבער גיווארפין קולאם'). במקורות מאוחרים יותר המונח הרווח הוא 'קאזעלקיס'. וראו להלן הערה 59.

35 חיים מאיר היילמאן, בית רבי, בריצ'ב תרס"ב, עמ' 85 (נוסח קצר); אגרות קודש (לעיל הערה 2), עמ' קכו, סימן נא. היו שערערו על מהימנותו של מכתב זה, וראשון בהם זאב גריס, 'ממיתוס לאתוס: קווים לדמותו של ר' אברהם מקאליסק', שמואל אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 126-132. גריס הציע לפקפק בו משום שנכתב על פי תבניות ספרותיות מקובלות, שבהן משתמש מי שמבקש להשחיר את פני יריבו. בעקבותיו הלכה רעיה הרן, והיא הרחיקה לכת וטענה, כי הקטע שמאשים את רא"ק הושתל באיגרתו המקורית של רש"ז, וגם אם הוא אותנטי הרי שתכניו אינם אלא דברי הכפשה ולא עובדות היסטוריות. ראו מאמרה 'ר' אברהם מקליסק ור' שניאור זלמן מלאדי: ידידות שנפסקה', רחל אליאור ויוסף דן (עורכים), קולות רבים: ספר הזיכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, ב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 414-424 (ובעקבותיה אלטשולר [לעיל הערה 7], עמ' 37). ערעור זה, שלא נלוותה לו שום ראיה לנוסח 'אותנטי' אחר של

החסידי כאדם משחק

בהמשך ציין רש"ז, כי מנהגים אלה היו גם למורת רוחו של רמ"מ, מורו ועמיתו של רא"ק: 'היטב חרה לו על הרב ועל הנהגותיו ועל אנשי שלומו'. מנהג ההתהפכות היה, לדברי רש"ז, גם אחד ממוקדי החיכוך בין מתנגדים לחסידים, ונדון בוויכוח שנערך בשקלוב בחורף תקל"ב. חוסר יכולתו של רא"ק להסביר את התנהגותם הפרועה של חסידיו גרמה נזק עצום. אנשי שקלוב דיווחו על כך לגר"א, וזה בחמתו קבע כי מדובר בעברה חמורה: 'ועל ההיפוך ברגלים למעלה אמר שהוא מן פעור'. הגר"א המשיל אפוא את מנהג ההתהפכות למעשה פעור, שהוא מנהג עבודה זרה מסוג בזוי במיוחד.³⁶ עוד יש לשים לב שחסידי קאליסק הואשמו בהתהפכות 'בשווקים וברחובות', כלומר ברשות הרבים, לעיני הגויים.

שתי קושיות מתעוררות בעקבות העיון במקורות שהובאו עד כה, ובהנחה שניתן להתייחס אליהם כאמינים: א. לדברי רש"ז, שעל התנגדותו הנחרצת להתנהגות חסידית פרועה ('מעשה לצים') כאמצעי מעורר לעבודת ה' אנו יודעים גם ממקורות אחרים,³⁷ לא היה מסוגל רא"ק לספק למגיד הסבר הולם למנהג ההתהפכות. מדוע לא מצא רא"ק לנכון להשתמש באחד ההסברים שכבר מצאנו לעיל? ב. כפי שניזכר להלן, מנהג ההתהפכות נמשך ללא הפרעה גם מאוחר יותר.³⁸ מדוע אפוא לא הועילה נזיפתו החמורה של המגיד?

על השאלה הראשונה ניתן להשיב, כי נוח היה לו לרש"ז לתאר את רא"ק מתנגדו כמי שנאלם דום נוכח האשמות שהוטחו בו. אם נכונה הנחה זו הרי שאין להתייחס באמון רב לגרסתו של רש"ז, ויש לראותה כתיאור סובייקטיבי ועוין. ובאשר לשאלה השנייה, דומה שלפנינו ראייה נוספת לאופי הבלתי ריכוזי של החסידות.³⁹ על אף הסתייגותם של המגיד וכמה מתלמידיו ממנהגי ההתהפכות לא ראו עצמם כל מנהיגי החבורות החסידיות האחרות כפופים לסמכותם ומחויבים לשנות מדרכם.

האיגרת, אינו עומד לדעתי במבחן הסבירות. זאת ועוד, מקצת תוכנו של המכתב (כינוס הצדיקים ברובנה) מקבל חיזוק ממכתב אחר של רש"ז. ראו אגרות קודש (לעיל הערה 2), ב, ניו יורק תשנ"ג, עמ' יט-כ.

36 במדבר כה 3 ורש"י שם.

37 אגרות קודש (לעיל הערה 2), עמ' קפ-קפד, סימנים פד-פה.

38 ובניגוד לדברי רובינשטיין, כי בשל התנגדותו של המגיד ההתהפכות 'נעלמה מן ההווי החסידי ואחרי פטירת המגיד אנו מוצאים אותה בעיקר בחצר אמדור' (הערות לתעודה [לעיל הערה 30], עמ' 83).

39 עדה רפפורט-אלברט, 'התנועה החסידית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה', דוד אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 228-235.

דוד אסף

3. כתבי ר' דוד ממאקוב

מקור נוסף הוא הקונטרס האנטי־חסידי 'שבר פושעים', שחיברו ככל הנראה דוד ממאקוב.⁴⁰ למרות עוינותו הגלויה של הכותב ולשון הגזמה שנקט נשתמר בתיאוריו מידע רב ערך על הווי היום־יום החסידי, ובלשונו של שמעון דובנוב: 'את התוך המעשי נאכל ואת הקליפה של המבאר נזרק'.⁴¹ במיוחד חשוב התיאור המפורט של החצר באמדור (Indura) שבפלך גרודנה, שאותה ראה דוד ממאקוב דגם לכל החצרות החסידיות האחרות. ר' חיים חייקל מאמדור (נפטר 1787) היה מתלמידי ר' אהרן מקארלין והמגיד ממזריץ', והשפעתו של המגיד ניכרת היטב בכתביו. אלא שבכתבים אלה אין מאומה מן ההאשמות שהטיחו בו מתנגדיו, ואדרבה, הם מצביעים על הסתייגותו ממגמות הדוניסטיות־מטריאליסטיות שאפיינו את הגותו ופועלו של בן זמנו ר' אלימלך מליז'נסק.⁴² ועם זאת מצויים בהם דברי הטפה לתפילה אקסטטיבית ונלהבת והסתייגות מתפילה מופנמת ונינוחה.⁴³

בעל 'שבר פושעים' אכן זיהה זאת, והרבה להדגיש את התפילה התוססת בחצר זו, שהיתה למוקד משיכה וליסוד תעמולתי חשוב. 'מימיך לא נהנת מתפלה כלל', ציטט המחבר מדברי אחד מתועמלני החצר (המכונים בפיו 'מסיתים'), 'שהיית מתפלל בלחש בלי זמרה ובלי ארוכות. מה שאין כן אצל רבינו... חכו ממתקים וכולו מחמדים, דופק בשתי ידיים ומכה כף אל כף לעומתם'.⁴⁴ וכך גם לועג הכותב לחתירתם של חסידי אמדור לשמחה מתמדת, שלדעתו אינה מתועלת לעבודת ה' אלא למעשי לצון:

40 נחלקו הדעות בשאלת זהותו של הכותב, שלענייננו אינה מכרעת. מרדכי וילנסקי, שההדיר את הטקסט, סבר כי חיברו דוד ממאקוב, ואילו אברהם רובינשטיין חלק עליו וגרס כי לפחות חלק מן הקונטרס חובר בידי יחזקאל, בנו של ר' דוד. ראו אברהם רובינשטיין, 'שבר פושעים לר' דוד ממאקוב: זאת תורת הקנאות לר' יחזקאל מראדזימין', קרית ספר לה (תש"ך), עמ' 240–249; הנ"ל, 'הקונטרס "זמרת עם הארץ" בכתב יד: החסידות באספקלריה של מתנגד', ארשת ג (תשכ"א), עמ' 193–230; מרדכי וילנסקי, 'הקונטרס האנטי־חסידי "שבר פושעים"', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 237–251; הנ"ל, חסידיים ומתנגדים, ב, עמ' 19–28, 37–48. חביבה פדיה, שדנה בפירוט בחצר אמדור, העלתה אף היא ספקות בייחוס החיבור לר' דוד. ראו מאמרה 'להתפתחותו של הדגם החברתי־דתי־כלכלי בחסידות: הפדיון, החבורה והעלייה לרגל', צדיק ועדה (לעיל הערה 39), עמ' 372 הערה 103.

41 תולדות החסידות, עמ' 367.

42 זאב רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשכ"א, עמ' 101–107; מנדל פייקאז, 'המאבק על מגמת פניה של החסידות במחצית השנייה של המאה הי"ח: לקחים רעיוניים־היסטוריים מכתבי ר' חיים חייקל מאמדור', גלעד יח (תשס"ב), עמ' פג–פגכג.

43 פייקאז, שם, עמ' פו, צא.

44 וילנסקי, חסידיים ומתנגדים, ב, עמ' 173.

החסיד כאדם משחק

וקרא זה אל זה ואמר: בואו נשתחווה ונכרעה ונחווה קידה לפני רבינו, למען ידע שאין בנו עצבות שהיה לנו מקודם... וכעת יש לנו כח לעבודת הבורא ולעמוד בהיכלו, כסולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, מתהפך כחותם, אשר מקודם רוב תלמידיו וחכמתם נראה כמעשה האופן בתוך האופן, ראשו של זה בצד עקבו של זה. ומי שלא ראה שמחה זו לא ראה שמחה מימיו, עד שכל עובר אורח בחוץ אצל כותלי ביתו ושומע את קול העם ב[ה]ריעו כקול מחנה ואומר: הלא קול ענות אנכי שומע, ולשמחה מה זו עושה? עד שאומרים לו, שהרב הדר במקום הזה אין עצבון לפניו ואנחה אין במעונו ומהיכלו נס יגון ואנחה, והנה ששון ושמחה לפניו.⁴⁵

זאת ועוד, השמחה בחצר אמדור היא יסוד חשוב בתעמולה שמפיצים שליחי הרבי בקרב בני נוער 'שלא הגיעו עדיין לכ' שנים': 'כי התענית והסיגופים הם מלהזכיר שם, ושמחת והיית אך שמח וטוב לב, כי העצבות אסור שמה'.⁴⁶ ובמקום אחר: 'הנה הרשעים האלה שונאים לכל מגידי מוסר כי הם שונאים העצבות'.⁴⁷ הוא מאשים את החסידים כי לשם ביטול העצבות הם מוכנים לעבור עברות: 'פעם אחת בתשעה באב בלילה שמעו כמה אנשים חוכות וטלולות מהרשעים הנ"ל... והיו מדברים ניבול פה ומשוררים שירי עגבים וזימרי עכו"ם כל הלילה, ורצו לקנוס אותם וברחו לעיר אחרת, ואמרו שעשו זאת שלא יהיה להם עצבות'.⁴⁸

מנהג תמוה במיוחד התרחש באמדור בתפילת שחרית של שבת. זו עדות ראייה של 'איש אחד שהתפלל אצלם שבת אחד וסיפר לנו כמו כן מה שענינו ראו ולא זר'. המעיד האנונימי התפלל בבית המדרש של ר' חיים, וכאשר הגיע שליח הציבור לתפילת 'שמח משה' שמע לפתע קול רעש גדול מחצר בית הכנסת. הוא יצא החוצה וראה חבורת חסידים, מבוגרים וצעירים,⁴⁹ חובטים בכל כוחם באחד מחבריהם השוכב על הקרקע, פניו לאדמה ומכנסיו מופשלים:

וכשבאתי אצלם ראיתי חבורתה מהם עושים מרכבה ביחיד,⁵⁰ ויש הבל אשר נעשה על הארץ, שחד מנהון נופל וגלוי עינים והעם מסבבים אותו כחומה, ונתנו

45 שם, עמ' 172.

46 שם, עמ' 172-173.

47 שם, עמ' 177.

48 שם, עמ' 174.

49 ובלשונו 'זכן ראיתי רשעים וקופה של שרצים עומדים ביחד'. המילה שרצים מרמזת לשקצים, כלומר נערים.

50 כלומר רוכבים עליו; חידוד על דברי המשנה 'אין דורשין... במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו' (תגיגה ב, א).

דוד אסף

אותו אל המהפכת ונהפכו כל פנים שלו בקרקע ופנו עורף והיה לאחור וישח איש וישפול אדם, כי רבים קמו עליו כרעו יחדיו וכל אחד יט עליו ידו ויכהו ועוד ידו נטויה, עד שכמעט נפתח אזור חלציו וחשופי שת. וכן כל הנצבים עליו פורשי כנפים למעלה, סוככים בכנפיהם, ובעמדם תרידנה כפיהם ומכים בו כמו בתופת אשר בגי בן הנום עד שכל ידים תרפנה, וכל אחד מהם עייף ויגע עד שמזיע בזיעת אפו מיגיע כפו.⁵¹

כשניסה האיש לברר את פשר הדבר ושאל את אחד החובטים 'רשע למה תכה רעך?', נזף בו האיש המוכה עצמו על חטטנותו ואמר לו:

'מי שמך לאיש? ואנוכי הסתיר אסתיר פני וראיתי את אחורי, גיווי נתתי למכים ואחור לא נסוגותי. אני עשיתי ואני אשא ואני אסבול, וחלילה לנו להיות רשע במחנותינו'. ואמרת להם: 'סוף סוף למה תעשו כזה באמצע התפלה?' והשיבו לי, שהרגישו בעצמם בשעת התפלה שאינם מתפללים מתוך שמחה של מצוה וקצת עצבות מתעוררת אצלם, ובפרט ששמעו מהש"ץ 'שמחה משה', נתנו על לב הענין ועשו כן ועל ידי זה נס יגון ואנחה והנה ששון ושמחה.⁵²

על אף האופי הפולמוסי והסטירי של מקור זה הקשר בין ההכאה לבין התעוררות לשמחה הוא ברור. הן המכים הן המוכה שותפים מרצון למשחק מכות, שלדבריהם נוצר לאחר שחשו כי 'אינם מתפללים מתוך שמחה של מצוה'. ניתן גם לשער כי לכך התכוון דוד ממאקוב כאשר השתמש בסמוך בביטוי 'מעשה תעוועים' (על פי ירמיהו י 15): 'כי המה אפיקורסים גמורים... מלבד ענין של הבל ומעשה תעוועים הנהוג אצלם ברוב העתים, ולפעמים גם באמצע תפלה, והדבר ידוע מכבר שכן הוא אצלם'.⁵³ עדות נוספת להכאות מצינו בצוואתו של ר' דוד ממאקוב, שבה תיאר בסרקזם מר את 'הסעודה השלישית' החסידית הנחגגת במוצאי שבת כהילולה היתולית:

בשמחה ושירות לעת ערב כי פנה היום קודש, קולי קולות יגדילון, רבה המהומה בהם ובתלמידיהם... זה משורר זה מזמר, וזה רוקד כסוס וחמור... ומאריכים בזמירות ובקלות ראש עד קרוב לחצות הלילה... ומתפללים מעריב בקלות ראש ומהומה רבה בהם, יש בהם מי שמכים זה את זה בתפילת מעריב מכח

51 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ב, עמ' 162-163.

52 שם. על הדמיון בין תיאור זה לבין תיאורו של מימון את הלקאת החסיד בפקודת המגיד עמד לראשונה הובנוב (תולדות החסידות, עמ' 370), ולאחרונה אטקס (לעיל הערה 7), עמ' 180-181.

53 וילנסקי, שם, עמ' 162.

החסיד כאדם משחק

קלות ראש, ומפוזים ומכרכרים בשמחה גדולה, ובאמת לשמחה מה זו עושה?⁵⁴

בחצר אמדור רוכזו אפוא משחקי ההתהפכות, העליצות וההכאות בתוך רשות היחיד של חצר הצדיק או בבית הכנסת ולא ברשות הרבים, ברחובות או בשווקים. הנימוק העיקרי הוא אמנם ביטול העצבות והגברת השמחה, אך הוא מוצג בזיקה לתפילה ולא כעליצות סתם. הבחנה זו עשויה להצביע על כך שהזירה 'הפנימית' נתפסה כמרחב שבו ניתן להגיע לשיאי שמחה בלא שייגרם חשש לחילול ה' בעיני הסביבה הנכרית. כיצד יש להעריך את תוקפן של עדויות אלה, שהגיעו אלינו מעטם של מתנגדים קנאים? התייחסות מקורית הציע אברהם אביש שור במאמר שפרסם בביטאון החסידי 'בית אהרן וישראל'. שור, בעצמו חסיד קארלין, הודה כי בכתבי ר' דוד ממאקוב, 'על אף שהם סולפו, מוצאים אנו בהם גרעיני אמת ועובדות היסטוריות', וברוח זו ניסה להבחין בתיאוריו בין עדות לבין פרשנות. הוא ציין כי בחסידות קארלין – הידועה בשימור מנהגים עתיקים המשתלשלים מחצר המגיד דרך ר' אהרן 'הגדול' – מקובל במוצאי שבת, לאחר סעודה שלישית ובטרם הבדלה, מנהג מיוחד במינו הנקרא 'שטיפען זיך'.⁵⁵ אלו הן דחיפות הדדיות הגורמות לעליצות, כדי לחפות בכך על הצער שביציאתה של הנשמה היתרה. וכך כתב:

ה'מעשים המוזרים' כפי שהם מתוארים בכתבי המגיד ממאקוב מכוונים לנוהג הנקרא 'שטיפען זיך'... מנהג שמקורו בבית המגיד ממעזריטש זיע"א, ששרד אצל חסידי קארלין-סטולין, אשר אמדור הוא אחד מבתי ענפיה, וכפי שנהג הרה"ק רבי ירחמיאל משה מקאזניץ... 'אחר ברכת המזון של סעודה שלישית היה דרכו בקודש לעשות איזה דבר לשחוק כגון לדחוף איש אחד על חבירו וכדומה'...⁵⁶ והמנהג של חסידי קארלין במוצש"ק 'לדחוף איש אחד על חבירו' טעמו כנראה, להרבות שמחה עם צאת שבת המלכה וסילוק הנשמה יתירה.⁵⁷

54 שם, עמ' 249–250. דוד ממאקוב ציין כי דבריו מבוססים על עדות ראהי (ובאמת ראיתי בהיותי שם); וילנסקי שיער כי הדברים אמורים בחצרו של המגיד ישראל מקו'ניץ (שם, עמ' 250 הערה 74). על הסעודה השלישית ראו יעקב גרטנר, 'סעודה שלישית: היבטים הלכתיים והיסטוריים', סידרא ו (תש"ן), עמ' 5–24.

55 שטיף (או שטיפעריש) בידיש משמע מעשה שובבות או משחק הוללות (ראו אלפסנדר הארקאוי, 'ידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניו יורק 1988, עמ' 497); אך ייתכן שהכוונה לשטופן (או שטופעניש, שטויסעניש), שמשמעו דחיפות והידחקות בהמון (שם, עמ' 494).

56 אלעזר דוב גימאן, ספרן של צדיקים, לובלין תרפ"ט, עמ' 76. על ר' ירחמיאל משה מקו'ניץ (1860–1909) ראו יצחק אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות, אישים, ירושלים תשס"א, עמ' תסא-תסג.

57 אברהם אביש שור, 'מרן רבי אהרן הגדול זיע"א וחבורת החסידים בקארלין', בית אהרן וישראל נא (תשנ"ד), עמ' קנז-קנח הערה 46. והשוו: 'מנהג סטאלין שבשעת מעריב במוצאי שבת

דוד אסף

שור הציע אפוא להבחין בין מנהג ההתהפכות (קולייען זיך), שלדבריו היה מקובל רק בקרב חסידי רוסיה הלבנה (קאליסק וחב"ד), וטעמו היה ביטול היש, לבין מנהג ההשתובבות (שטיפען זיך), שנהג בקרב חסידי פולסיה (אמדור וקארלין), וטעמו היה הגברת השמחה. גם התנגדות המגיד ממזריץ' להתהפכויות לא היתה, כך סבור שור, אלא לעשייתן ברשות הרבים ובפרהסיה 'ברחובות קאליסק', ולא לעצם ההתהפכות, שנתפסה כדרך חיובית לעבודת ה'.

4. עדויות חסידויות מאוחרות על התהפכויות

למרות ההתנגדות והולזול לא נעלם מנהג ההתהפכות מתחומי החסידות, אלא הוסט לשוליה. עדות לכך הם מנהגיהן המוחצנים של קבוצות דתיות נלהבות הפועלות בימינו, כגון חסידי ברסלב מפלג ישראל דוב אודסר ('בעל הפתק'), שנוהגים לרקוד ולהתהפך בחוצות רחוב ובמקומות ציבור, מתוך שמחה ועליצות הנתפסים בעיני צופים מבחוץ כהשתטות.

אך לא רק קבוצות שוליים דהויות עושות כן. נוהג ההתהפכות קיים גם בחסידויות אחרות (כמו חב"ד), בעיקר בהודמנויות של התלהבות או של שמחה מופלגת (כגון חתונות או בשמחת תורה). הנה מעט עדויות על המשך קיומו של המנהג גם במאות הי"ט והכ"ו. כך למשל סיפר אחד מצאצאי הצדיק אברהם יהושע השל מאפטה (1748–1825), שנודע בכינויו 'אוהב ישראל':

דודי זקיני הרב 'אוהב ישראל' נחלה ביאוש לא עלינו ונתרפא. אחרי זה ראה זקיני [את] הטורי זהב בחלום. שאלו: 'למה לא הבאת קרבן תודה?' אמר לו: 'בית המקדש חרב'. אמר הטורי זהב: 'בלובלין מקדש מעט. תספר שם'. ... ובא ללובלין. ובשבת קודש בא לבית המדרש, והיה שם בציבור אומרים 'האדרת והאמונה'. וקפץ ה'אוהב ישראל' דרך החלון, ועשה הזדקרות (קאזעלקיס) בהתלהבות, באמירת האדרת וכו' זמן רב.⁵⁸

זורקים אחד לשני מגבת, אדרת או מה שהוא אחר. החסידים הסבירו את המנהג שאחרי שנסתלקה הנשמה היתירה בודקים אנו בכך אם נשארנו בחיים' (יצחק יהושע שור, 'מנהגי רבוה"ק מסטאלין קארלין לשבת קודש', בית אהרן וישראל קיב [תשס"ד], עמ' קכח). מנהג זריקת המגבות נוהג בקרב חסידי קארלין גם בימי החנוכה.

58 משה מנחם ולדן, נפלאות הרבי, ורשה תרע"א, עמ' 83, סימן רנ. וראו צבי מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשס"ד, עמ' 49.

החסיד כאדם משחק

הרי לפנינו סיפור על צדיק חשוב, מתלמידי 'החווה' מלובלין, שנחלץ מדיכאון קשה ובשעה של התעלות דתית עשה 'הודקות'. הודקות זו אינה אלא התהפכות, ראשו למטה ורגליו למעלה, כפי שמתפרש בבירור מן המונח ביידיש.⁵⁹ על יחסו של 'החווה' להתהפכויות השתמרה מסורת נוספת על חסיד בלז בשם ר' פייביש מאוהנוב, שעבר לפני התיבה בבית המדרש בלובלין:

ואצל 'יוצר אור' הלך מלפני העמוד ועשה 'קאזיליקעס' בתוך הביהמ"ד, וחשבו החסידים כי הרבי מלובלין יקפיד עליו בזה... אמנם הרבי מלובלין אמר שהקב"ה קרא להמלאכים והראה להם אז זיי זאלן זיך שעמען ווי אזוי זיי דאווענען (שעליהם להתבייש בדרך שבה הם מתפללים), אז ר' פיוויש, שהוא בשר ודם, דאווענט בעסער ווי זיי (שכן ר' פייביש מתפלל טוב יותר מהם).⁶⁰

אמנם זו מסורת מאוחרת שמידת האותנטיות שלה מוטלת בספק, אך היא מצביעה על מידת הסובלנות כלפי גילויים קיצוניים של תפילה נלהבת. עדות אוטוביוגרפית מיוחדת במינה נכתבה בידי ר' קלונימוס קלמיש שפירא מפּיאָסָ'נָה (1889–1943), מן הדמויות החסידיות המקוריות של החסידות בפולין, שנרצח בגטו ורשה. ר' קלונימוס העיד על עצמו שנהג להתהפך, והסביר את הרקע הרגשי והאמוני למעשה זה:

כי למה זה כל כך נתפעלתי בשעה שהחלטתי לעשות את ההתהפכות (קאזעליק) בשעת חינוך [חנוכת] ספר התורה? ולמה זה רחפו כל כך עצמותי כשראיתי מאז את המקום אשר בו ארקוד ואתהפך, וכל גופי נודעזע? הרבה פעמים תשוקת האיש ישראל מתלקחת בו הרבה יותר ממצבו בתורתו ומעבודתו, ואומר, מי יתן לי איזה עשיה גדולה וחרפה ואעשנה לשם ד'. לבו נופל בקרבו, מה תורתי ומה כל עבודתי... וכשהתחלתי להכין עצמי להסיום והחינוך, נתלקחה בי תשוקתי ביתר שאת ותהי כאש בעצמי, הלא שעת שמחה קדושה ונוראה מעין זו, אפשר אחת היא בכל חיי, ומה אוכל לעשות בה בגופי בפועל לאלקי. אגיל ברעדה וארקוד בכל כחי. טוב, אבל נפשי עוד לא תשבע, אין זאת עוד העשיה הגדולה והחרפה המתאימה לשעה קדושה מרוממה ויחידה כזו. ואומר, אתהפך כאותם הנבזים והשפלים המתבטלים בשמחת אדוניהם

59 קאזעליקע, קאזלקע. ראו הארקאוווי (לעיל הערה 55), עמ' 574. באחד מנוסחי גביית העדות שנידונו לעיל אכן נרשם 'קאזעליקעס' במקום 'קולעם'. ראו דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 446. והשוו גם לסטירה האנטי-חסידיית שכתב יעקב שמואל ביק: 'לעשות רצון הרבי הצדיק... להפוך המשוגעת הזאת קאזיליק לחוץ' (דב סדן, 'חזיוני היתול', מזכרת לוי: ספר זכרון לכבוד ד"ר לוי פרוינד, תל אביב תשי"ד, עמ' 101).

60 חיים שמואל גליקמן (מהדיר), מפיהם ומפי כתבם, ב, קרית יואל תשס"ח, עמ' קכז.

דוד אסף

לכבודם. ויגע בי השטן למנות בי, מה העבודה הזאת לך מה טעם יש בה, ומה איכפת ליה להקב"ה אם תתהפך או לא. ואפשר יזיק לבריאותך ולמיחושך. והאם לא תראה בזה לשוטה ולמשוגע בעיני כל. אז מנהמת לבי שאגתי, יגער ד' בך השטן. לא עת לחשוב חשבונות עתה, השעה גדולה, יחידה ודחוקה. לעשות עתה עשיה מעין מסירות נפש לשם צורי וקוני אני רוצה. וכיון שבה, בבריאותי תפחדני, ובבזיוני תספקני, מצאתי אפוא את העשיה החריפה אשר חפשתי, ומעתה אני מחלט ומתקדש לה.

ומן אז, עשיה ההדיוטית זו, אשר מלבי בדיתי, נתקדשה לי, נתיקרה בפני, ונתבטלתי לפניה... לא התהפכות פשוטה ראיתי כבר בדמיוני, רק כעין מזבח היה מבהיק לעיני.⁶¹

על התהפכויות של אדמו"ר בן דורנו, ר' יוחנן טברסקי מטולנה-בית וגן (1906-1999), נמסרו הדברים האלה:

דבר מיוחד במינו בהנהגתו... היה דרכו לעשות התהפכות (קוויקל) לעיתים מזומנות. הוא נהג כן באופן קבוע בכל לילה, לפני כל דבר שבקדושה כגון קידוש, הדלקת נר חנוכה וכיו"ב, לפני קריאת 'קוויטל' קשה במיוחד, כדרך לשמח חתנים - עניין בו הידר מאד כל ימיו, כאמצעי נוסף ל'ביטול היש'... ובעוד הזדמנויות אחרות. פעמים שונות נשמעו מפיו לאחר שביצע את ההתהפכות דיבורים שיש בהם כדי להסביר במעט את העניין. פעמים נשמעו מפיו מילים שמשמעותן היא 'התחדשות' - ביטול העבר וקבלה חדשה על העתיד. פעמים השמיע לאחר מעשה את המילים 'כל עצמותי תאמרנה' וכל קומה לך תשתחוה' וכיו"ב, וסיפר גם בהזדמנות אחת שפעם מצאו את זקנו הרה"ק רבי דוד [מטולנה] זי"ע במצב של פישוט ידיים ורגליים. כשערך התהפכות במהלך ההקפות בשמחת תורה הכריז 'ביטול היש' וכן הורה לאחרים שיעשו אף הם 'קוויקל' לומר כן.⁶²

61 קלונמוס קלמיש שפירא, 'קונטרס צו וורו', נספח לספרו הכשרת האברכים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 19-20. אני מודה לד"ר צבי מרק, שהפנה תשומת לבי למקור זה. על הרבי מפיאסצ'נה: מנדל פייקאז', חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגורות ת"ש-תש"ה ('השוואה'), ירושלים תש"ז, עמ' 373-411; אליעזר שביד, בין חורבן לישיעה, תל אביב תשנ"ד, עמ' 105-154; Nehemia Polen, *The Holy Fire: The Teaching of Rabbi Kalonymus*; 1999, Northvale, N.J. *Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto*; רון וקס, 'ההתרגשות וההתלהבות במשנתו החינוכית של ר' קלונמוס קלמיש שפירא מפיאסצ'נה', הגות בחינוך היהודי ה-1 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 71-88; צבי לשם, בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצ'נה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראייל, תשס"ז.

62 והחשכתי לארץ ביום אור: אוסף מאמרים שנאמרו ונכתבו על... מרן אדמו"ר מטאלנא, בני ברק

ועוד סופר עליו:

מדרכו בקודש לצאת מגדרו לשמחת חתן וכלה עד שהיה מגלגל עצמו על הארץ כמנהגם של הצעירים. באחת החתונות זחה דעתו של החתן ובנוכחות קהל רב פנה אל רבינו בבקשה-ציווי: 'נו טולנער רבי מאכט א קוזאלע'... אחד מבני ביתו של רבינו שנכח בשעת מעשה הקפיד על הפניה, והניא את רבינו מלמלא את רצון החתן. לימים התברר כי אחר חדשים ספורים מיום החתונה נתדפק רבינו על דלתו של אותו חתן-אברך בשעת ערב. האברך שחרד לקראת האורח וביקש לדעת מהי תכלית הביקור נדהם בראותו את רבינו פוסע לעבר הסלון ובהרף עין מוריד את מגבעתו ועורך גלגול ראש מהיר וכשהוא מזדקף הוא מפטיר 'הרי אני חייב לך זאת עוד מימי חתונתך'.⁶³

ג. 'איזה משחק נהדר!': עדויות ספרותיות למשחקי הכאה חסידיים

האם יש קשר בין המכות שראה שלמה מימון לבין מנהגי ההתהפכות? התשובה החיובית קשורה בטענתנו שאלה ואלה סוגים של 'משחקים', שמטרתם הגברת השמחה כדרך לעבודת ה'. טענה זו תתחזק לאור קצת עדויות הזרויות בספרות החדשה בעברית וביידיש. כבר בספר שבחי הבעש"ט מצינו עדות לדרך משחק הקשורה בהכאה. כאשר מבקש הבעש"ט ללמד לקח את גיסו ר' אברהם גרשון מקוטוב, שנטה לזלזל בו, הוא מצווה לאנשיו להלקותו באחוריו: 'או אמר הבעש"ט לאנשיו בדרך שחוק: הכו אותו [באחור] שלא ישחק מהבעש"ט'.⁶⁴ הביטוי 'בדרך שחוק' מצביע על ההקשר ההיתולי של הציווי.

גם מחוגו של ר' נחמן מברסלב נותרה עדות, עטופה אמנם בערפל מיסטי, אך ברור מתוכה שמשחקי הכאות מעין אלה נהגו גם בקרב חסידי ברסלב:

ועוד היה מעשה: פעם אחת פלפל רבנו ז"ל [ר' נחמן] עם איזו אנ"ש אודות פירוש בגמרא, ואמרו [אנ"ש]: יאמר ר' יודיל עם מי האמת! ואמר ר' יודיל, שדבריהם [של אנ"ש] נכונים בענין הפשט של הגמרא. ואמר רבנו ז"ל: אם אראה לך שדברי אמתיים ונכונים יתנו לך שמיץ [הלקאה בשוט]? ואמר: הן.

תש"ס, עמ' 10-11. ראו גם שאול שיף, 'אדמו"ר בעל כרחו', שנה בשנה מ (תש"ס), עמ' 458. אני מודה לגדי שגיב על ההפניה.

63 והחשכתי לארץ ביום אור, שם, עמ' 57.

64 שבחי הבעש"ט (לעיל סוף הערה 2), עמ' 98. התוספת 'באחור' היא על פי כתב היד של הספר. ראו יהושע מונדשיין (מהדיר), שבחי הבעש"ט, פקסימיל מכתב היד... ירושלים תשמ"ב, עמ' 87.

דוד אסף

והראה רבנו ז"ל שהפשט כדבריו. ונתנו לר' יודיל שמיץ. ובשעת השמיץ נחלש דעתו, והרהר על זה שנותנים לו שמיץ. אחר כך נסע לביתו, והנה בתו נחלשה למאד, ונסע תכף לרבנו ז"ל... ואמר לו [ר' נחמן], שאם לא היית מהרהר בשעת השמיץ היתה נעשית בריאה לגמרי, אך שהרהרת יהיה כן שאבר אחד ימות והיא תבריא; וכך הוה שאצבע הקטנה שעל ידה מת לגמרי והיא הבריאה.⁶⁵

אך לא רק בהכאות או בהתפכויות עסקינן. מימון עצמו התייחס להתנהגות מוקצנת במיוחד של מקצת חסידים, שהיו מתנהגים כציניקנים גמורים, פרעו את חוקי הנימוס, היו מתרוצצים ברחובות ערומים, עושים צרכיהם בפני אחרים וכיוצא בזה.⁶⁶ תיאורים אלה קשה אמנם להלמם ודומה שיש בהם הפרזה רבתי, אך בידינו עדויות נוספות להתנהגות אנרכיסטית ופרועה, שמתבוננים מבפנים יכולים היו לראותה כסוג של שעשוע. במקורות חסידיים מאוחרים ניתן למצוא גם את ההנמקה הרעיונית לכך: מניעת רגש הגאווה. כך למשל נמסר על חסידי פשיסחה, כי 'עיקר דרכי חברת פשיסחא, מהעדר נימוס הכבוד לזולתם, כדי שלא לתת מקום גאות בלב, אשר זה מקור פרי המדות הרעות'.⁶⁷

התיאור המפורט ביותר, שבו אולי טמון מפתח חשוב לפתרון הסוגיה, נמצא בזיכרונותיו של יחזקאל קוטיק (1847–1922), שגדל בעיירה קאמניץ ליטבסק שברוסיה הלבנה באווירה חסידית מובהקת.⁶⁸ אביו היה מחסידיו של הצדיק ר' משה מקוברין, ולאחר מכן של ר' אברהם מסלונים. זיכרונות קוטיק הם מקור שופע לידיעות בכל תחומי החיים של יהודי תחום המושב במאה ה'ט, ומכיוון שהחסידות מילאה תפקיד חשוב בגורלו האישי (הוא מרד בה לאחר נישואיו), הרבה קוטיק לעסוק בה ולהתרפק עליה מתוך יחס אמביוולנטי של הערכה וביקורת. בכרך השני של הזיכרונות, שנדפס בוורשה בשנת 1914, סיפר קוטיק על שמחתם של החסידים בקאמניץ שהיה עד לה כנער קטן:

להוללות ולשובבות של החסידים לא היה שיעור ולא גבול. כשתמו התעלולים הישנים, המציאו חדשים. פעם אחת בא יוסלה החסיד אל ביתנו וביקש מאבא

65 כוכבי אור, ירושלים תשמ"ז, אנשי מוהר"ן, עמ' כה, סימן כג. סיפור זה הושמט במהדורות הראשונות של הספר.

66 חיי מימון, עמ' 149.

67 יועץ קים קדיש מפרשיטיק, שיח שרפי קודש, ג, לודז' תרפ"ח, עמ' 10. השוו לתיאורם של חסידי פשיסחה אצל אלכסנדר צדרבוים, כתר כהונה, אודסה תרכ"ז, עמ' 128–130; צבי מאיר רבינוביץ, בין פשיסחא ללובלין: אישים ושיטות בחסידות פולין, ירושלים תשנ"ז, עמ' 308–309. וראו גם להלן הערה 75.

68 על קוטיק וספרו ראו בהרחבה במבוא למהדורה העברית של הזיכרונות: דוד אסף (מהדיר), מה שראיתי... זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, א, תל אביב תשנ"ה.

החסיד כאדם משחק

לבוא אל השטיבל. נוכחותו דרושה שם... בשטיבל כבר היו כל החסידים. כאשר נכנסנו פנימה, פרצו כולם בצחוק ופניהם סמוקות. הייתי אז בן שלוש או ארבע ולא הבנתי מה מצחיק כל כך, מדוע הם מתפקעים מצחוק. אבל הסיבה התבררה מיד. פשוט מאוד: החסידים החליטו לכבד במלקות את הנכבדים והמיוחסים שבהם, כדי שיוזכרו תמיד שאלו לאדם להחזיק גדולה לעצמו, שלא יהיה בו שום סימן של גאווה. האמת היא שהחסידים הנכבדים הללו נוהגים בלא כל דופי, ביושר ובלי טיפת גאווה, אבל כשאדם נחשב לחסיד מושלם, הרי רק כפסע בינו ובין מגרעת זו. על כן ראוי להקדים רפואה למכה ולהלקותו, כדי שלעולם לא יבוא לכלל אותה פגימה.

גם אופן ההלקאה היה צריך להיות פשוט: שוכבים על השולחן, הפנים למטה, הקפוטה מורמת – וחוטפים!... כאשר ראיתי איך יהודי בעל זקן שוכב על השולחן והחסידים חובטים בו בכל כוחם במקום מסוים מאוד נמלאתי שמחה רבה. 'איזה משחק נהדר!' התענגתי. היהודי המזוקן צחק ונאנק גם יחד.

אבל אז הגיע תורו של אבא המסכן. הוא הלך ושכב על השולחן, פניו כלפי מטה, והמוני החסידים הרימו את ידיהם בפנים סמוקות. הרגשתי שלבי נקרע והתחלתי לבכות בצרחות אימים, ממש כאילו מובילים אותי לשחיטה. בכיתי בכל כוחי. החסידים נרתעו, ידיהם הורדו, וכך 'הצלת' את אבי המסכן. קשה כנראה להרביץ מול עיניו הבוכיות של ילד.

...רק חלקו של אבא שפר. כל האחרים ספגו כהוגן, ובכל הכוח. לייב קרוהלקר, שהיה ליצן גדול ובחור בריא, סירב להתמסר בקלות כאשר הגיע תורו. המכות עצמן לא הפחידו אותו כל כך, הוא פשוט נהנה להתאבק, לדחוף ולהילחם. הוא קפץ על הספסלים ועל השולחנות. הנה מחזיקים בו כאן בחזקה, וכבר הוא שם, עומד על ספסל רחוק או על שולחן, צוחק בכל פה. הוא שיגע אותם. כולם היו מותשים ומיוזעים, אך בסופו של דבר היו הרבים חזקים יותר והוא נלכד. מובן שעכשיו כל מי שאלוהים בלבבו החטיף לו סטירות איומות. עם לייב קרוהלקר הסתיים המשחק. הוא היה האחרון.

עתה העמידו על השולחן כמה בקבוקי משקה חריף. חלה גדולה ודג מלוח צצו מאי-שם, והחסידים העייפים שתו 'לחיים' ברוב שמחה. אחרי השתייה יצאו בריקוד – כתף אל כתף, יד ביד, פנים מיוזעות, סמוקות, נלהבות – ומן הרעש הגדול של צעדי הריקוד נוצר ניגון חסידי עליו.

כך שמחו חסידים.⁶⁹

69 דוד אסף (מהדיר), נע ונד: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, ב, תל אביב תשס"ה, עמ' 52–54.

אפיזודה זו, שהתרחשה בראשית שנות החמישים של המאה הי"ט, מתוארת כמנהג ידוע ומקובל, המבטא רעיון חסידי נשגב: שבירת הגאווה. תפקידו המובלע של טקס המכות הוא להמחיש עיקרון מעין דמוקרטי של 'קהילת שוים' (Communitas) במונחיו של האנתרופולוג ויקטור טרנר.⁷⁰ קהילת צוותא כזו יוצרת במודע מנגנונים שתפקידם למנוע הייררכיה דתית ולבסס את עקרון השוויון של כל חברה בפני האל – עשירים כעניים, יחסנים כפחותים. יש להדגיש כי 'קהילת השוים' החסידית איננה מבטלת את ההייררכיה היסודית שמבחינה בין הצדיק לבין חסידיו, אלא מתייחסת רק לשוויון בני החבורה. ניתן להניח, כי בשל גילם הצעיר של המשתתפים בחיזיון שתואר בזיכרונות קוטיק הפך הטקס הרציני ל'משחק' היתולי ('חסידישער שפיל' בלשוננו של קוטיק) – מעשה משובה הנהנה מלגיטימיות בשל מקורותיו ה'מכובדים'.

אך זיכרונות קוטיק אינם המקור היחיד להשתמרות מנהג ההכאות כפורקן 'חיובי' או כדרך של ניקוז אלימות לאפיקי קדושה. בחלק השלישי של 'התועה בדרכי החיים', סיפורו הנודע של פרץ סמולנסקין (1842–1885), מתגלגל גיבור הסיפור, יוסף היתום, לבית מדרש חסידי בעיירה הקרויה בשם המשמעותי מרה, וצופה בחיזיון מבעית של איחור תפילה, בזוויה במיקח ובממכר של שוק, והתייחסות מלעיגה ומשפילה לאנשים זקנים שישבו בבית המדרש:

ברגעים אחדים כלו תפלת המנחה והערב ובהגיע המתפלל השני לקדיש האחרון נגשו שני אנשים ויגביהו אותו מעל הארץ ויהפכוהו וישאוהו, רגליו ממעל וראשו מתחת,⁷¹ ויאמרו ליסרו על כי האריך בתפלה. האיש אמר לתת כ[ו]פר ויעזבוהו, אז שלחו ידם במטיף מוסר וימתחוהו על הספסל וישלפו מנעליהם להכות אותו מלקות מנעלים, אך גם הוא פדה נפשו בין ענושים ויעזבוהו.⁷²

אמנם אופיו הסטירי והעיון של סיפור זה אינו מאפשר להעריך את עדותו של סמולנסקין כמהימנה, אך נראה שגם כאן נשתמרה בבואה רחוקה של משחק המלקות שאנו מנסים לשחזרו.

זיכרונות קוטיק רצופים בתיאורי שמחה חסידית. ראו למשל מה שראיתי (לעיל הערה 68), עמ' 179–181, 258, 374–375.

70 Victor Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca 1974, pp. 231–271; פדיה, הדגם (לעיל הערה 40), עמ' 356–360. פדיה הציעה לראות ב'חבורה' החסידית ובדפוסיו השוויון שנהגו בה שלב פורמטיבי בחסידות, שאף שנעלם עם מיסודה של החצר החסידית הוא שב ומתפרץ מדי פעם (שם, עמ' 384 הערה 146). ראו גם במאמרה 'החוויה המיסטית והעולם הדתי בחסידות', דעת 55 (תשס"ה), עמ' 100–101.

71 יש כאן, ללא ספק, הד סטירי למנהג ההתהפכות החסידי.
72 פרץ סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, ג, ורשה 1910, עמ' 31.

החסיד כאדם משחק

שריד מעניין במיוחד למשחק זה מצאנו בסיפור הסטירי 'ר' למל תרוד', פרי עטו של המשכיל הגליצאי מרדכי דוד ברנדשטטר (1844–1928). בסיפור מתוארת דמותו של שפסיל, גברתן צעיר העושה מעשי נבלה בשליחות החסידים:

מוכן לפורענות היה שפסיל גם בהקלויז... כי היה שליח לכל דבר אוון ועוול שנוהגים בו בהקלויז ונעשה להם כהיתר ויחשבו להם גם לצדקה. – גזרו תושבי החסידים שטיבל לבייש את פני הרב דמתא, כדי לעשות נחת רוח לצדיקם או לבנו או לנכדו, מי ילך ויטנף את מושבו בבית הכנסת, בזפת ובעיטרן למען הכלימו? – שפסיל; נמנו וגמרו לקחת נקמתם מחוכר מכס המשקים, משום שלא יוותר על מס היי"ש הנמזג בהקלויז, מי ידבק במחשך חרמות ואיסורים על החוכר ועל המשקאות שלו בפתחי בתי כנסיות ובית המרחץ? – שפסיל; ישבו כסאות למשפט ודנו את חתן השוחט למלקות, משום שילדה אשתו נקבה שלא ברצון החברים, מי ימתחו על העמוד לעשות בו שפטים? – שפסיל.⁷³

ברנדשטטר, שהמשיך ופירט מיני משחקים ותעלולים שעורכים יושבי הקלויז באמצעות שפסל, אף ציין בהערות שוליים בעלת אופי אוטוביוגרפי, כי כל המנהגים הללו הם 'מנהגי ותיקין בק"ק מולדתי'.⁷⁴ מכל מקום, המיוחד כאן הוא אזכור הלקאתו של פלוני, 'שילדה אשתו נקבה שלא ברצון החברים'. זהו המקור היחיד שמצאתי לקיומו כביכול של מנהג לצון ביחס ללידת בנות, אך היניקה הישירה מזיכרונות מימון שנדונו לעיל היא גלויה לעין, ואין אפשרות לראות מקור זה כעדות של ממש. מנהג המתיחה על גבי השולחן כדרך לשבירת הגאווה השתמר בקבוצות חסידיות אחרות. כך למשל תיאר אהרן זאב אשכולי (1901–1948) את 'דרך ההפקר' של חסידי פשיסחה:

לבושי קרעים בלאים היו האברכים מסתובבים, רוקדים וקופצים ומתגרים בכל אדם חדש, מותחים אותו על גבי השולחן ומרביצים בו, וקונסים אותו בלוגי יי"ש, ואוי לו למי שפגע בהם... ובין מעשה קונדס אחד לאחד היו יושבים כמה עשרות שעות בלי הפסקה ועוסקים בתורה ועושים 'תיקונים' – וקמים ומתלוצצים כל אחד על עצמו ועל חברו, מחשש גאווה.⁷⁵

73 מרדכי דוד ברנדשטטר, סיפורים, ההדיר בן-עמי פיינגולד, ירושלים תשל"ד, עמ' 234.

74 ברנדשטטר נולד בבריגל (Brezesko), ולאחר נישואיו, בגיל ארבע עשרה, עבר להתגורר בטארנוב (Tarnów), שתייהן בגליציה המערבית.

75 אהרן זאב אשכולי, החסידות בפולין, ירושלים תש"ס, עמ' 80. לא מצאתי מקור חסידי מפורש לכך, ואדרבה, הוא עומד בניגוד לתיאור חסידי פשיסחה כמי שאמנם מרבים בשחוק אך מקפידים על לבושם. ראו צדרבוים, כתר כהונה (לעיל הערה 67), עמ' 129.

בסיפורו 'ההפסקה' תיאר הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (1865–1921) הילולת הפקרות שמתחוללת בעיירה חסידית בוולין עם בואם לביקור של שני צדיקים מבית צ'רנוביל: 'איש איש נותן את ידו בצלחת רעהו לשם צחוק. את גדי הבטלן כופתים ברצועה לשם תענוג... צחוק פרוע, פרוע...'⁷⁶ אך לאמתו של דבר פרצי פראות ו'אלימות קדושה' מסוג זה לא אפיינו את החסידים דווקא, וניתן למצוא כמותם גם בקרב קבוצות אחרות. כך, למשל, תיאר יחיאל ישעיה טרונק (1887–1961) את חגיגות שמחת תורה של איכרים יהודים פשוטים באוסמולין (Osmolin) – קהילה קטנה באזור לודז' – באמצע המאה ה"ט:

בשמחת תורה היו יהודי המקום שותים כאן לשכרה וממלאים כרסם בשר אווזים וכרוב. אחר כך היו בוחרים גבאי של שמחת תורה. לתפקיד זה נועד ביש גדא הגדול ביותר בקהילה הכפרית של אוסמולין. גיבורי אוסמולין היו מניפים תנופה את ה'גבאי' המסכן, עד לקורות בית הכנסת, ומצניחים לרצפה במהירות פראית. כך היו מניפים ומצניחים וחוזר חלילה עד שנשאר שרוע על הרצפה בפישוט ידיים ורגליים, מת למחצה מגודל הכבוד שחלקו לו. לאחר זה היו כופין את הגבאי שישתה כמה כוסות מלאות משקה, וכשנשתכר משלשלים את מכנסיו ומלקים אותו כהלכה. והיה המעשה חוזר ונשנה שנה שנה, מדי שמחת תורה. נשים אף הן מצטרפות למחולות וללגימה והיו מנשקות בדביקות אהבה את ספרי התורה. מחזות דומים בפראיותם היו חוזרים ונשנים גם בימי תשעה באב.⁷⁷

ד. הצעת פתרון: משחקי הכאה כביטוי לשמחה וכדרך בעבודת ה'

הפנומנולוגיה של האקסטוזה הדתית מכירה מופעים מגוונים, למן 'ההמונית-השגעונית' המוחצנת ועד ל'מופנמת', שסימניה כמעט אינם נגלים כלפי חוץ.⁷⁸ התפילה החסידית היא בלי ספק הזדמנות, מעין 'כן שילוח', לחוויות אקסטטיות מסוגים שונים, שחווים מתפללים שנפשם כמהה לכך. במאמרה 'החוויה המיסטית והעולם הדתי בחסידות' דנה

76 כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), א, תל אביב תשכ"ה, עמ' קנו. על סיפור זה, שנתפרסם בשנת תרס"ב, ראו נורית גוברין, מעגלים, רמת גן 1975, עמ' 79–85. גוברין קבעה כי תיאור העיירה 'איננו תיאור ריאליסטי, אלא דמיוני' (עמ' 80); ואין הדבר כן, ומדובר בעיירה טרנובקה ובמסגרת היסטורית וראלית לכל דבר. ראו צבי מרק, 'חסידות והפקרות: תשתיות היסטוריות ואוטוביוגרפיות לסיפור "ההפסקה" למי' ברדיצ'בסקי', צפון ז (תשס"ד), עמ' 219–237.

77 י"י טרונק, פולין: זכרונות ותמונות, תרגם עזרא פליישר, מרחביה 1962, עמ' 25.
78 בנימין אופנהיימר, הנבואה הקלסית: התודעה הנבואית, ירושלים תשס"א, עמ' 81–91. תודה לאבי בן-אמתי, שהפנה תשומת לבי לסקירה מועילה זו.

החסיד כאדם משחק

חביבה פדיה בעדויות הספרותיות על עולם המחוות החיצוניות ותנועות הגוף הפראיות בתפילתם של חסידים:

התפילה היא אירוע מוזיקלי אקסטטי המלווה בשפת גוף של תנועה ובמחייאות כפיים ויצירת 'רעש', וכי האקסטזה המוגברת היא סוג של תקשורת בזמן עם האלוהות ועם החברה. מצד אחד, האדם שרוי בתפילה, ומצד שני, מעשיו המפליאים אוספים קהל צופים. החוויה האקסטטית מטיפוס זה באה לעתים קרובות לזעזע גם את נפשו של הצופה ולא רק את גופו של המתפלל עצמו. היא כמו זקוקה לעדים.⁷⁹

את האפיוודה שתיאר מימון הזכירה פדיה בדרך אגב והעירה, כי אף שבדרך כלל הלקאה או מכות קשורות לסיגוף ולכפרה, עדותו של מימון איננה נראית כקשורה לכך.⁸⁰ כזכור, מימון ביקש להצביע בזיכרונותיו על המעבר החריף שבין אורית הוללות והפקרות לאווירה של קדושה. אך גם אם זיהה אל נכון קו אופי עמוק זה,⁸¹ אין הדעת מעלה שהיה אי פעם מנהג להכות אבות על הולדת בנותיהם. מימון עצמו ידע לספר, במקום אחר, כי החסידים שביקשו להתמיד במצב התפשטות הגשמיות בשעת תפילתם

התאמצו לחזור והשקיע עצמם במצב זה על ידי כל מיני פעולות מכניות (נענועים וצווחות), בשעה שההורים אחרים הוציאו ממנו, ולהיות שרויים בו בלי חשך כל זמן התפלה. ואכן מגוחך היה המראה, איך הפסיקו לעתים

79 דעת 55 (תשס"ה), עמ' 83.

80 שם, עמ' 77. דבריה נוסחו בדרך של רמז. על מלקות כדרך לסיגוף וכפרה ראו יעקב אלבוים, תשובת הלב וקבלת יסורים: עיונים בשיטות התשובה של חכמי אשכנז ופולין, 1648-1348, ירושלים תשנ"ג (על פי המפתח, ערך 'מלקות').

81 מאה שנה לאחר מכן, בשלהי שנות השישים של המאה הי"ט, נחשף הנער החסיד אשר גינצבורג (שנודע לימים כ'אחד העם') לחוויה דומה. הוא ביקר בחצרו של הצדיק אברהם יעקב מסדיגורה, ולדבריו עיצב אירוע זה את יחסו הביקורתי לחסידות. באחד מימי חול המועד סוכות הלכו הוא ואביו אל 'סוכת הילדים': 'באנו אל ה'סוכה' והיא היתה מלאה אנשים, וזקן אחד, גליצאי, עמד על יד השלחן והיה מבדח את דעת ה'קינדערלאך' (בנו בכורו של 'הרבי' וחתנו היותר מפורסם) בספוריו הגסים והמלאים נבול פה. הדברים היו כל כך גסים עד שגם אני, נער בן שתים עשרה, הבנתי כמעט הכל. וכל הנאספים צחקו בכל לבם. פתאום עצם אחד מן ה'קינדערלאך' את עיניו בדבקות גדולה וקרא: 'איפה יהושע'קה' (חזון מפורסם בין חסידי סדיגורה, שבא גם הוא לימני התג). וכשמצאו את יהושע'קה אמר לו הנ"ל: 'יומר יצוה צור חסדו'. החזון התחיל לזמר והצדיק הצעיר סגר את עיניו ושמע אל הזמר ודבקותו הלכה וגדלה עד שתפס בידיו כלי המלח, שעמד לא רחוק ממנו, והתחיל לדפוק בו על השלחן והמלח הלך והתפור בכל ה'סוכה'. וכך נמשך הדבר עד שגמר החזון את הזמר. הסצינא הזאת, ביחוד ההעברה הפתאומית מקלות ראש ונבול פה לדבקות כזו, עשתה עלי רושם רע מאד, והרושם הזה פרץ פרצה גדולה בחסידות' ('פרקי זכרונות', כל כתבי אחד העם, תל אביב וירושלים תשכ"א, עמ' תפ).

דוד אסף

קרובות את תפלתם על ידי כל מיני קולות משונים ותנועות בדחניות... ואיך היו טורחים ומתייגעים בזה עד כדי כך, שלאחר שסיימו את התפלה נפלו לארץ מתוך התעלפות גמורה.⁸²

והנה, בעוד שמנהגי ההתהפכות בראשית החסידות נומקו בדרך כלל במניעים כגון ביטול היש או מחווה של מסירות לקב"ה או לרבי, את אירוע ההלקאה בבית המגיד יש לקשור לעולם משחקי העליצות, שנתפסו כמעוררים אקסטימיים מן המדרגה הראשונה, ובמיוחד בעולמם של גברים צעירים. על פי תפיסה רדיקלית זו השמחה בעבודת ה' איננה רק מצב נפשי רצוי אלא גם אתגר דתי שיש לחתור אליו, ולו באמצעות משחקים היתוליים יזומים. סביר שמימון היה עד לאירוע אמתי שהתפתח מגילוי תמים של השתתפות בשמחתו של אחד מבני החבורה אל וריאציה כלשהי של משחק הדחיפות 'שיטפֶען זיך', הנוהג עד היום במוצאי שבת בקרב חסידי קארלין.

למן המאה הי"ט ואילך טושטשה ההבחנה הפנומנולוגית היסודית שבין ההתהפכויות למלקות, וההסברים השונים התלכדו והתערבבו זה בזה. כך למשל אירוע ההלקאה שתיאר יחזקאל קוטיק נומק ברצונם של החסידים בקאמניץ ליטבסק לשבור את מידת הגאווה, ואילו ההתהפכויות של הרבי מטולנה בית וגן הוסברו, בין השאר, כדרך לשמח חתנים.

הנה כי כן, גם החסיד הוא מעין 'אדם משחק' (Homo ludens), במשמעות שניתנה לו בחיבורו הקלסי של יוהאן הויזינגה (Johan Huizinga).⁸³ את דברי מימון יש אפוא לראות כפרשנות אישית מאוחרת לאירוע שבעיני משתתפיו נתפס כסוג של 'משחק', אך בעיני מתבונן מבחוץ הוא עשוי להיתפס כביטוי לזולגרות, ילדותיות ואף אלימות. תיאורי ההתהפכויות וההלקאות שהעלינו מכתבי המתנגדים, מהספרות היפה ומספרות הזיכרונות מצביעים הן על דפוסיים שונים של המשחקים החסידיים הן על התפקודים הגלויים והסמויים שלהם. ברובד הסמוי זו דרך לניקוז אלימות או לעידון יצר התוקפנות כלפי אנשים מצליחים; ברובד הגלוי תכליתם העיקרית מכוונת לריבוי שמחה או לייצוג סמלי של עקרונות כמו שבירת הגאווה, היפוך המעמדות החברתיים (הנמכת גבוהים והגבהת נמוכים), ליכוד הקהילה ויצירת 'קהילת שווים' במסגרת עבודת ה' החסידית.

82 היי מימון, עמ' 140.

83 יוהאן הויזינגה, האדם המשחק, תרגם שמואל מוהליבר, ירושלים תשכ"ו. מעניינים דברי ר' נחמן מברסלב, שתלה במשחק הסביבון בחנוכה עניינים סמליים נשגבים הקשורים בהתהפכויות בעלות אופי קוסמי ('בחינת עליונים למטה ותחתונים למעלה, שזה בחינת דריידיל, בחינת גלגל החזור שנתהפך מבחינה זו לבחינה זו'); ראו שיחות הר"ן, ירושלים תשל"ח, סימן מ, עמ' כו. מאמר חשוב על מקום המשחק בהגותו הדתית של ר' נחמן מברסלב: צבי מרק, 'על הצחוק והמשחק בעבודת האל: בעקבות סיפור מסיפורי ר' נחמן מברסלב', מדעי היהדות 41 (תשס"ב), עמ' 168-131.

נספח א: משחקי חסידים במקורות משכיליים

1. מתוך 'עמק רפאים' ליצחק בער לווינזון (ריב"ל)

אח"ז [אחרי זה] עושה הבדחן כמה וכמה ליצנות מחכמי הדור, ומרבנים [ו]ממגידיים. ואח"ז מהפך אדרת שער של כבשים ומתעטף בו, ועל ראשו יצנוף מצנפת של נייר,⁸⁴ ולוקח מגרפת (קאצירע)⁸⁵ ארוכה ומחזיקה בימינו, על תבנית רומה, ועוד כהנה וכהנה דברים של שטות. ומשמח את הרב והאורחים וכל הכנסיה. והרבה לדבר לצון בניבול פה, עד שכל העם מאמינים שבודאי יש בניבול פה הזה סודות. והוא ניבא ולא יודע בעצמו מאי ניבא. כי לולא זאת לא היה הרב הצדיק הזה שמח על דבריו כ"כ. וכן אומר הרב בפה מלא כדבר הזה, וישמח העם.⁸⁶

2. מתוך 'מבשר חדשות בקהילת קודש סדיגורה' למשה אורנשטיין

שמשון, הבדחן הגדול מהצדיק אשר בסאדאגורא, המציא שחוק כשר ויפה מאד לשמח הצדיק בשבתות וימים טובים. והוא כי יתן שני תפוחים, אחד ירוק ואחד אדום, לשני חסידים אשר בבית הצדיק, אחר סעודת הצהרים. והתפוחים השנים האלה נזרקים ונאחזים ברגע אחד מיד אחד ליד חברו של שני החסידים ההם במהירות נפלאה. ואם במקרה יפול מבעל התפוח האדום תפוחו האדום לארץ, יתן עונש לאשר כנגדו שני תפוחים. והמקבלם יברך על אחד מהם בקול רם ברכת בורא פרי העץ, וכל השומעים העומדים סביבותיו יענו אחריו אמן. וכן אם יקר מקרה אשר מיד בעל התפוח הירוק יפול תפוחו לארץ, ישלם הוא ענשו שני תפוחים לבעל התפוח האדום, אשר גם הוא יברך על אחד מהם. ובשחוק הזה המה מקצרים השעות עד זמן המנחה בשמחה. והטוב היוצא מהשחוק הזה הוא אשר בהרבה שגיאות ולפעמים בכוונה יפלו התפוחים לארץ, אשר עי"ז מוכרחים אחד מהאנשים אשר ישחקו לברך על התפוח, ובוהו ישלימו המאה ברכות המחויבים. וגדול העונה יותר מן המברך. והוא מנהג יפה מאד. ולפעמים ישחקו

84 בדפוס הראשון (דברי צדיקים עם עמק רפאים, אודסה תרכ"ז, עמ' 18) נוסף: 'ופניו מגואל בקמה ופחמין'.

85 קאטשערע היא מחתה המשמשת להפיכת הגחלים בתנור.

86 המובאה מתוך המהדורה הביקורתית והמוערת של עמק רפאים בעריכת דוד אסף ויונתן מאיר (בהכנה).

דוד אסף

עם התפוחים בבית הצדיק אף לומדים ועשירים מופלגים למען שמח לב הצדיק. ובעיני ראיתי אשר לא פסק חוכא מפומי של הצדיק בראותו הצחוק הנ"ל.⁸⁷

3. שעשועי חסידים בתשעה באב (א)

לא ידענו מאין בא להכותב להוציא לעז על בני הנעורים כי לא יתעצבו על האסון אשר בא על עמם זה כאלפים שנה [חורבן בית המקדש]. המנהג הנתעב הזה, להשליך שקוצים איש על רעהו בבית ד' בת"ב [בתשעה באב] ולהתלוצץ, לא בא מבני הנעורים בדורנו, הנחשבים למשכילים, ולא מאלה מדור החולף, כי מוצאו מהחסידים, ביחוד הפשיסחער בשעתם והקאצקער אחריהם אשר לעגו על כל הנהוג בישראל מקדם קדמתה. עוד נזכור את אשר ראינו בעינינו, כי החסידים האלה ישבו בעת הקינות על הספסלים בקצה ביהמ"ד הגדול בזאמושטש, בעת אשר כל העם געו בבכי והחסידים האלה העלו עשן מכלי מקטרתם והיתולים עימדם. ומהם נתקבל המנהג הפרוע הזה גם מאת המתנגדים, ומסופקים אנחנו מאד אם יש לאחד מהם איזה מחשבה זרה, רק היא קלות דעת וההרגל להתנהג בבית ד' כמו בבית שעשועים, מבלי תת חשבון לנפשם על הנבלה אשר הם עושים.⁸⁸

4. שעשועי חסידים בתשעה באב (ב)

מנהג רע ומשחת שורר בארצנו בערים הקטנות להרבות שחוק בט"ב [בט' באב], בשעת אמירת הקינות, ולמען מצוא עלילה לשמחה וקלות ראש, בשעה שאינה מוכשרת לכך,

87 דוד אסף, "מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא": סאטירה אנטי-חסידית לא נודעת, קשר 17 (1995), עמ' 121. סטירה זו מרמזת אולי למנהג ה'עפל-טיש', שמתקיים בחסידות צאנז עד היום במוצאי שמחת תורה ובו הרבי זורק תפוחים לחסידיו. אמנם מקורו של המנהג קדום לחסידות אך החסידים, במיוחד בגליציה, אימצוהו. כבר על ר' חיים הלברשטאם (1799/1797-1876), סופר כי 'בשמחת תורה היה מנהג רבינו להמשיך סעודת היום לתוך הלילה שלאחריו, והביאו שק תפוחים, ורבינו זרק התפוחים בין העולם והעולם היו חוטפים, והיה אצל זה דוחק גדול, כי כל אחד רצה לחטוף, כי הרבה אנשים היו להם מופתים גדולים בתפוחים אלו' (רפאל צימטבוים, דרכי חיים, קרקוב תרפ"ג, ספירה שנייה, עמ' 22, סימן יז). על פי המקובל, הרבי זורק 26 תפוחים, כמניין שם הויה, ולתופסי התפוחים מובטחת ישועה גדולה. על שורשי המנהג ותפוצתו ראו יצחק טעסלער, 'זריקת תפוחים בשמחת תורה', היכל הבעש"ט כ (תשס"ח), עמ' עה-ק. תיעוד מצולם מתשס"ז, בחצר הרבי מצאנז-קלויזנבורג: www.sanzusa.info/details.php?nid=88.

88 'המערת פריצים היה הבית הזה', המליץ, א' באלול תרמ"ד, עמ' 1026. הכותב הוא, בלי ספק, עורך העיתון אלכסנדר צדרבוים (1816-1893), יליד זמושץ' שבפולין. ייחוס מנהגי השחוק של תשעה באב לחסידים דווקא אין לו על מה לסמוך, שכן הם קדמו להם בהרבה. ראו יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 174-190.

החסיד כאדם משחק

יזרקו קוצים וסלונים ולפעמים גם אבנים איש ברעהו... מאין יצא המנהג הזה, ומה ענין השחוק, תמורת קינים והגה והי, על חורבן בית קדשנו על הריסות אומתנו – אין איש יודע ואין שם על לב, לדעת פשרו ומקורו – רבים יאמינו כי נולד המנהג הזה על ברכי השציו"ת [שבתי צבי]... אחרים אומרים, כי המנהג הזה הורתו ולידתו בקדושה, ועל ברכי החסידות האמתית נולד, יען כי אחד מעקרי החסידות הוא 'מעוט העצבות' בהיות העצב מבטל עבודת האלהים, ומפריע את העם ממעשיו בעולם האצילות... לא לנו להכניס ראשינו במקום השלכת אבנים פן יבולע גם לנו מהן – אולם יהיה איך שיהיה, ההכאה בט"ב היתה לחוק בישראל, אשר נתפשט לא רק בין שומרי תורה ויראי ה', כי גם בין אלה, אשר עליהם אמר הכתוב 'כפלה הרמון רקתך', בין אלה אשר לא אמרו מעולם 'ויצמח פורקניה', בין עושים במלאכה אשר אומנותם תורתם, ובין נערים שובבים אשר מנהג אבותיהם בידיהם.⁸⁹

נספח ב: על הכאה, צחוק ושבירת מידת הגאווה

רבי משה מסאווראן זי"ע היה לו חבר ר' עמרם ז"ל, ור' עמרם לא נסע לרבי. כידוע היה הסאווראנער גאון עצום, והיה תלמיד גם מהרב מבארדיטשוב זי"ע. פעם קרה לחברו ר' עמרם דבר נורא, כי נתהפך אצלו הזמנים, והיה אומר על יום הששי שהוא שב"ק [שבת קודש] ועל יום השב"ק יום ראשון, ונגע הדבר בנפשו של הסאווראנער. ומי שלא היה מודה לר' עמרם כי היום הוא זה היום שהוא מונה, היה סכנות נפשות. ומי שהיה מודה לר' עמרם למנות הימים כמו שהוא מונה, היה ר' עמרם ציית [!] לו כל מה שביקש ממנו.

פעם הגיע הרב מבארדיטשוב להסאווראנער. הפציר לו הסאווראנער שיעזור וישיע את חבירו הנ"ל מצרתו. והסאווראנער הביא את ר' עמרם להרב מבארדיטשוב, ור' עמרם שאל בראשונה את הרב מבארדיטשוב אם הוא מודה כי היום הוא יום שהוא מונה, אם לאו אינו רוצה לשמוע שום דבר. ענה הרב מבארדיטשוב: אני מודה לך, אמנם אתה יציית [!] מה שאצוה לך.

וצוה הרב מבארדיטשוב להביא אנשים מהעיר, והאנשים יקחו בידיהם מקלות ומאטאות, ור' עמרם יסתובב מסביב הבימה בביהמ"ד והאנשים יכו את ר' עמרם בהמקלות ויבזו אותו.

89 הנ"ץ [נפתלי הרץ נימנוביץ], 'מנהג ת"ב [תשעה באב]', הצפירה, כ"ה באב תרמ"ו, עמ' 2. הכותב דן בהמשך באירועי בריונות חמורים שהתרחשו בתשעה באב, לאחר הקריאה במגילת איכה, בעיירה ק' [קוצק?], שבמחוז לוקוב (פלך שדליץ). תודתי לדרור שגב על ההפניה. עוד על שעשועי חסידים בט' באב: ישעיה ניסן הכהן, 'שיר של יום', המליץ, כ"ו בחשוון תרס"ד, עמ' 2 (על חסידי לוצין); קוטיק, מה שראיתי (לעיל הערה 68), עמ' 180-181.

דוד אסף

ואכן ציית ר' עמרם לפקודת הרב מבארדיטשוב והסתובב פעם אחת והכו אותו ונעשה לצחוק, וכשרצה להסתובב פעם השני ברח ר' עמרם להרב מבארדיטשוב והתחיל לצעוק: רבי, גיט מיר ארויס א תשובה... וכו'. ומסתבר שהיה בגיאות וכו', ועליו לשבר זאת. וחזר בתשובה שלמה וכו'.⁹⁰

90 מרדכי הכהן בלום, ספר אוצר ישראל... מה שסיפר... רבי יחיאל ישראל הלוי רוזנצוויג..., מהדורא תליתאי, ברוקלין תשנ"ו, עמ' ריז-ריח, אות ג. תודתי ליונתן מאיר על ההפניה.